

První ústava česká
v roce 1618
První ústava česká
v roce 1618
První ústava česká
v roce 1618

VÝVOJ ČESKÉ ÚSTAVNOSTI
V LETECH 1618–1918

První ústava česká
v roce 1618
První ústava česká
v roce 1618

ANNO DOMINI 1640

VÝVOJ ČESKÉ ÚSTAVNOSTI V LETECH 1618–1918

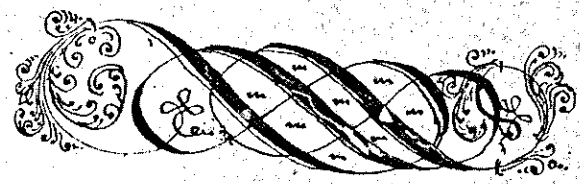
SBORNÍK PŘÍSPĚVKŮ
uspořádali
prof. dr. h. c. JUDr. Karel Malý, DrSc.
doc. JUDr. Ladislav Soukup, CSc.

12.
Cesarze Rzymського
hercega a Českého krále, Zeho
Josi Ferdynanda Rzymského. (Na obnovene držy
zeni Demské Dablycyrovane.

13.
Kralovska Declaratory
De Novelty.

ANNO DOMINI 1640.

VÝVOJ ČESKÉ ÚSTAVNOSTI
V LETECH 1618–1918

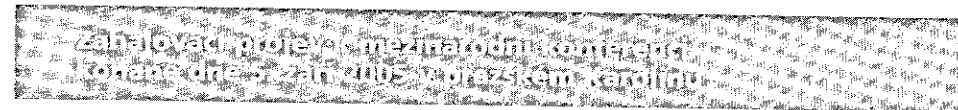
Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum
2006

Recenzenti:
prof. JUDr. Michal Skřejpek, DrSc.
doc. JUDr. Karel Litsch, CSc.

Tato publikace byla vydána s podporou grantu GA ČR
„Vývoj české ústavnosti v letech 1627–1918“, reg. č. 407/03/0527.

© Karel Malý, Ladislav Soukup, 2006
© Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum
ISBN 80-246-1209-7

Karel Malý, Praha

Vážené dámy, vážení pánové,

dovolte abych vás co nejsrdečněji přivítal na v pořadí již třetí karolinské konferenci, kterou pořádá Ústav právních dějin Právnické fakulty UK. Prvá, pořádaná spolu s Historickým ústavem AV ČR, byla věnována počátkům české ústavnosti, druhá pak vývoji československého práva v letech 1945–1989. Toto naše třetí setkání je věnováno české ústavnosti a jejím tradicím v letech 1618–1918. Jsem velmi rád, že mohu přivítat především zástupce vedení naší fakulty doc. JUDr. Vladimíra Kindla a místopředsedu AV ČR prof. PhDr. Jaroslava Pánka, DrSc. Oba jsou současně aktivními účastníky našeho setkání a členy řešitelského kolektivu autorů. Vítám také naše zahraniční hosty a spolupracovníky a oceňuji, že jsme se s mnohými z nich setkali již na předchozích konferencích. Zdravím také ostatní kolegyně a kolegy, kteří se aktivně podíleli a podílejí na řešení našeho společného projektu s názvem Vývoj české ústavnosti.

Rád bych v úvodu našeho jednání připomněl několik skutečností.

Předchozí dvě konference a jejich výsledky přispěly k objasnění právně-historického vývoje v našich zemích ve dvou důležitých úsecích a etapách – v období stavovské monarchie, tj. od vydání první kodifikace českého šlechtického práva v roce 1500 do roku 1618, kdy po porážce českého stavovského povstání nastoupil absolutistický režim, a v období od roku 1945 do roku 1989, tedy od konce 2. světové války do pádu komunistického režimu a obnovy demokratické společnosti. Výsledky obou konferencí vyšly tiskem a byly ve zvláštních sbornících předloženy veřejnosti. Spolu s kolegy, zabývajícími se českými dějinami v jejich širším kontextu, jsme si uvědomili, že je nezbytné v našem výzkumu pokračovat a věnovat se zejména poměrně opomíjenému období české státnosti, a to jak v době pobělohorské, tak i v celém období raného novověku a v 19. století. K našemu rozhodnutí přispělo i to, že současné diskuze v našem i mezinárodněpolitickém okruhu věnované otázkám vzniku ČSR v roce 1918 ukazovaly nejen na stálou aktuálnost této problematiky, ale i na absenci vědecky podložených názorů. Ostatně i současné diskuze o podobě evropské ústavy, o směřování Unie a někte-

3) Vznik Československé republiky v roce 1918 otevřel nejen pro současníky, ale i pro historiky řadu dalších otázek – byl to projev kontinuity státního vývoje či diskontinuita s českým historickým státním právem? Co bylo v procesu vzniku nového státu Čechů a Slováků (ovšem i ostatních národnostních menších v Československu žijících) státoprávní tradicí a co jejím popřením? A dále – mají pravdu ti, kteří prohlašují Čechy za národ bez státoprávních tradic? Jak tehdy, ale i dnes ovlivňuje vědomí historické státnosti současnou společnost a její státní identitu?

Myslím, dámy a pánové, že tento naznačený výčet otázek nemůže být ani zdaleka vyčerpávající. Přesto se domnívám, že kdyby naše jednání přispělo alespoň k zodpovězení jen některých z nich, mohl by to být významný příspěvek jak k historickému poznání naší i středoevropské minulosti, tak i pro naše současné státoprávní usilování v rámci Evropské unie.

ré obavy o zachování národní a státní identity, které v této souvislosti zaznívají, nám připomínají aktuálnost našeho projektu. 20. století a počátek století jedenadvacátého jsou naplněné projevy nacionalismu, rozpadem mohutných soustátí, drobením států diktovaným národními zájmy. To vše staví naléhavý požadavek přezkoumání vývoje v minulých staletích, minulých státoprávních úspěchů či nezdaru a jejich příčin, oněch *živých či slepých ramen proudů právní minulosti* (řečeno s prof. Ogrisem), které nabízejí odpovědi i na současné otázky.

Tak se, dámy a pánové, zrodil projekt, který získal podporu České grantové agentury, projekt, na kterém začalo pracovat dvacet pět českých a slovenských historiků a právních historiků, a to jak z univerzit, tak z akademických pracovišť, projekt, ke kterému se rozhodli svými studii přispět i zahraniční badatelé ze SRN, Rakouské republiky, Polské republiky a Slovenské republiky.

I když samozřejmě na samém počátku našeho jednání není možné předvídat, k jakým výsledkům dospějeme, rád bych přece jen upozornil na některé otázky, se kterými se budeme nutně muset setkávat a řešit je, neboť, jak se nám zdá, právě osudy českého státního života v srdci Evropy, tak poznamenané velkými proměnami politickými a společenskými, mohou vypovídat mnohé o procesech, jež v té či oné míře zasáhly a ovlivnily vývoj celoevropský.

1) Na prvním místě je to, myslím, samotný problém pojmu ústava, ústavnost a státnost, a to v ranném novověku a ve 2. polovině 19. století. Myslím, že zasvěceně a podrobněji k těmto otázkám bude později hovořit paní profesorka Ulrike Seif. Již nyní bych však chtěl zdůraznit, že bychom se neměli nechat ovlivnit moderním a úzkým chápáním slova ústava a ústavnost.

V historickém kontextu je pro nás **ústavou** jak soubor právních norem (práva psaného – zákoníky, majestáty, privilegia, stavovské smlouvy, mezinárodní smlouvy atd., stejně jako právo obyčejové), které upravují vztahy mezi jednotlivými orgány státu, způsoby vytváření těchto orgánů, jejich pravomoci, vztahy mezi politickým „národem“ a nositeli státní moci atd.

Ústavností pak rozumíme vlastní život ústavy, chování jednotlivých článků státní moci v rámci ústavy, aplikaci ústavněprávních norem. Tím se dostávám k dalšímu pojmu, a to k státnosti, který je často zaměňován pojmem stát.

Státností bychom měli rozumět především vztah obyvatel (národa, lidu) ke státu, přijímání či odmítání státu, kritiku stávajícího státu, či naopak snahy o jeho zachování, jeho obranu. V případě zániku státu či při jeho neexistenci pak úsilí o jeho obnovení či zřízení. Je to tedy jistá paralela k pojmu právního vědomí a bylo by možné také mluvit o „státním vědomí“.

Takto široce chápáná ústava a ústavnost nám umožňují přistoupit ke studiu otázek vytyčených v našem projektu a dalších, které se nepochybně objeví při zkoumání širších souvislostí historických, politických, sociologických, demografických a ekonomických.

2) Při posuzování osudů českého ústavního vývoje po Bílé hoře se pak musíme vypořádat s řadou problémů a otázek, z nichž ve stručném úvodu mohu zmínit jen některé, které jsou pro vývoj české státnosti typické: znamenal nástup absolutismu po roce 1618 opravdu „konec samostatnosti čes-

ké“? Jaké místo měla česká státnost v komplikovaném habsburském soustátí a jaký význam pro „habsburský dům“? Avšak situace českých zemí v monarchii byla komplikovaná po roce 1620 nejen „ohavnou rebelií českých stavů“, jak bylo povstání z let 1618–1620 důsledně označováno, ale i tím, že nebyly etnicky, národnostně homogenní a problém dvou státních řečí se při formování moderní společnosti postupně stal formou a výrazem národnostního napětí. Další skutečností je, že vývoj státu České koruny v době pobělohorské patřil zatím k poměrně málo prozkoumaným otázkám a k problematice často spíše opomíjené. To platí zejména o časovém období od roku 1618 do velkých centralizačních reforem tereziánských. Dosavadní studium tohoto období bylo nadto zatíženo přílišným „čechocentriem“ a chybí nám důkladnější studie nejen o samotném státoprávním celku Koruny, ale i o ústavním vývoji jednotlivých zemí. Avšak i vývoj od poloviny 18. století do roku 1848 je zcela ponechán tradičnímu pojetí oné centralizační destrukce, jejímž výsledkem je rozdrobení státoprávních celků monarchie (vyjma Uher) v řadu státoprávně nevýznamných provincií. Není myslím pochyb o tom, že i toto pojetí vyžaduje přezkoumání a korekce. To vše ovšem není možné bez důkladného posouzení skutečné úlohy habsburského soustátí v evropské politice a proměn, kterými prošlo – od nadnárodního společenství státních celků k centralizované monarchii, jež si v 2. polovině 19. století jako konstituční monarchie podržela významná rezidua absolutismu se silnou preferencí dvou vládnoucích národností, neumožňující plnou realizaci občanských práv a svobodnou existenci občanské společnosti založené na svobodě a rovnosti, včetně rovnoprávnosti národností.

Avšak i vývoj v době pobřežnové, po roce 1848, vyžaduje rovněž doplnění o řadu dalších nových poznatků. Z hlediska státoprávního se tu nabízí přezkoumání doznívání relikvů ústavních atributů státu České koruny ještě v druhé polovině 19. století. Těžiště asi bude především v českých státoprávních programech, přičemž by neměly být opomíjeny souvislosti evropské a zvláště německé. Mám tu na mysli především jednání a výsledky Frankfurtského sněmu a vytvoření národního a státoprávního „velkoněmeckého“ programu a ústavy, které nejenže podstatně ovlivnily podobu českého státoprávního usilování v 19. století, ale i osudy českého a československého státu ve století dvacátém.

Tím se dostávám k další otázce: k vytvoření funkčního srovnání českého vývoje v evropských dimenzích. Stát České koruny totiž nebyl v tomto období jen český (ve smyslu územním i etnickém), nebyl jen habsburský a přes důsledky Bílé hory byl stále nositelem státoprávní subjektivity jak vnitrostátní, tak i mezinárodní. Proto také porovnání jeho vývoje v evropském kontextu je zásadně důležité. To se kromě jiných otázek týká zvláště oné podoby českého absolutismu, kterou vytvořil Ferdinand II., a jeho místa v evropském státoprávním vývoji v 17. a 18. století. Ale tento požadavek srovnávací studie platí do značné míry i pro období 19. století, a to jak pro dobu předbřežnovou, tak i pro vývoj po roce 1848. Rakouský vývoj ústavní bychom jen stěží mohli vyložit bez souvislosti s ústavním vývojem belgickým, německým, frankfurtským či francouzským, abych uvedl alespoň některé notorické souvislosti.

**České konsolidace a Obnovené zřízení zemské
(Kontinuita a diskontinuita v proměnách českého státu
a jeho ústavního zřízení na pomezí stavovství a absolutismu)**

Studiem ústavních poměrů na počátku 17. století vstupuje česká historie a právní historie do mezinárodní diskuze o povaze absolutismu a o samotném vymezení tohoto pojmu. Rozprava, kterou zahájil roku 1992 anglický historik Nicolas Henshall¹⁾ a jež se stala jedním z nejdiskutovanějších témat evropské historiografie raného novověku, se soustřeďuje především na velké západoevropské státy. Nedospívá sice k jednoznačným či obecně přijatelným závěrům, ale přispívá přinejmenším k tomu, že nově prověřuje zavedené konvenční pojmy a klade otázky, zpochybňující zdánlivě samozřejmý výklad politického, společenského a kulturního vývoje starého kontinentu v 16.–18. století. Střední Evropa nestojí v popředí této mezinárodní diskuze, nicméně habsburská monarchie a české země zaujímají v této mezinárodní rozpravě neopominutelné místo.

Zvrat v českých ústavních poměrech, který nastal po roce 1620, a zvláště Obnovené zřízení zemské pro České království z roku 1627 se staly pro některé německé badatele, jmenovitě Johannese Kunische³⁾ a Hanse-Wolfganga Bergerhausena²⁾, dokonce exemplárním dokladem existence absolutismu v polemice proti rozhodným oponentům tohoto pojmu. Přístup těchto badatelů je podstatně ovlivněn zlomkovitou znalostí (pouze některých jazykově německých) pramenů k českým dějinám 16. a 17. století, o české literatuře ani nemluvě. Proto ani jejich tvrzení nejsou v plném rozsahu akceptovatelná, nicméně je to po dlouhé době významný posun v zájmu zahraničních historiků o české dějiny doby bělohorské, a zvláště o problematiku Obnoveného zřízení zemského.

Po zhruba patnácti letech od Henshallova vystoupení není diskuze o absolutismu uzavřena a souběžně se prosazují rozdílné, ba protichůdné názory na vymezení i na vnitřní obsah pojmu absolutismus, který slouží jako rámec pro označení vládní formy, společenského uspořádání i celé epochy. Je však zřejmé, že diskuze prokázala mnohoznačnost pojmu absolutismus a vedla k určité jeho relativizaci. Za této situace jsou důležité dvě skutečnosti – především, že byly do mezinárodního diskurzu vtaženy problémy českých dějin,⁴⁾ a dále, že zejména mladší představitelé české historiografie (Tomáš Knoz a Petr Maťa)⁵⁾ významně přispěli k bilancování mezinárodní diskuze

a k ujasnění hlavních názorových proudů.⁶⁾ Tato skutečnost vytváří předpoklady k tomu, aby budoucí – a to i zahraniční – pohledy na problematiku evropských raně novověkých dějin větší měrou než dosud respektovaly specifické místo českých zemí v proměnách kontinentu.

V okamžiku, kdy německá historiografie projevila nebývalý zájem o Obnovené zřízení zemské, vystoupily zřetelně na povrch problémy interpretace tohoto pramene jakožto exemplárního dokladu existence evropského absolutismu. Zásadní slabinou izolovaného použití německé verze Obnoveného zřízení zemského jakožto „českého příkladu“ („Beispiel Böhmen“)⁷⁾ v dějinách raně novověkého evropského zákonodárství, jak se s ním shledáváme v uvedených německých pracích, se stal příliš úzký chronologický a tematický záběr komparace. Pouhým porovnáním České konfederace z roku 1619 a Obnoveného zřízení zemského z roku 1627 (popřípadě s přihlédnutím k moravské analogii z roku 1628) vzniká velmi působivý kontrast, neboť v základních principech (volba panovníka, postavení zemských sněmů a generálního sněmu atd.) stojí tyto dva zákonodárné akty v dramatickém protikladu. Takováto interpretace, která je pro některé zahraniční badatele do značné míry ovlivněna jazykovou nedostupností směrodatných českých pramenů, ovšem opomíjí dlouhodobé tendence ve vytváření ústavních poměrů v českých zemích a nebere v úvahu okolnosti, za nichž se dva směrodatné proudy státoprávního myšlení utvářely a střetaly. Domnívám se proto, že jeden z úkolů českého výzkumu ústavnosti spočívá v odhalení nejen diskontinuitních, ale i dlouhodobě probíhajících – kontinuálních – prvků vývoje.⁸⁾

Přes dalekosáhlé rozdíly mezi Českou konfederací a Obnoveným zřízením zemským existovaly totiž i mezi těmito dvěma ústavními dokumenty nápadné shody, a to dokonce i v tak zásadní otázce, jakou byla volba, přijímání či dědičné následnictví panovníka. Pojetí svobodné volby odpovídalo radikálním představám českých stavů (přesněji řečeno názorům radikální části šlechty v Českém království) o tom, že právě oni jsou nositeli nadčasového trvání českého státu. Jak v řadě studií ukázal Josef Válka, ve vztahu ke společnému panovníkovi a otázce jeho volby nebylo jednoty mezi stavovskými obcemi jednotlivých zemí, a tím spíše mezi nositeli širšího „korunního“ a užšího „zemského“ myšlení i z něho vyplývajících rozdílných pohledů na raně novověký český stát.⁹⁾ Rozpaky zůstávaly i ve chvíli, kdy se o obranný úsudek v souvislosti s epilogem klasického stavovského státu pokoušel státovědec Pavel Stránský. Na základě rozboru písemných pramenů a konkrétních dějinných událostí sice naznačoval teoretický nárok na svobodnou volbu českého krále stavovskou obcí, ale i tento odpůrce Habsburků váhal pronést jednoznačný soud.¹⁰⁾ Taková zdrženlivost racionálně uvažujícího humanistického učence odpovídala skutečnosti, že prosazování principu svobodné volby v politické praxi bylo velice obtížně uskutečnitelné.

Chceme-li z tohoto hlediska posoudit rozdílnost situace, za níž byl přijímán panovník v předbělohorské a v pobělohorské době, musíme uvést okolnosti, za nichž čeští králové nastupovali k moci v 16. a na počátku 17. století. V letech 1526–1620, tedy od Ferdinanda I. po Ferdinanda II., došlo celkem šestkrát ke změně na trůnu.¹¹⁾ Ve všech případech se to dělo za mimořádných, nestandardních okolností, které potenciálně otvíraly prostor ke změ-

nám mocenských poměrů, ale zároveň nabádaly k udržení jistých prvků kontinuity jakožto záruky stability českého státu. Z typologického hlediska lze tyto vnější okolnosti utřídit takto: válka a vnější ohrožení (1526),¹²⁾ válka a s ní spjatý – posléze potlačený – odboj proti vládnoucímu králi (1549),¹³⁾ válka a povstání proti panovnické dynastii (1619),¹⁴⁾ vnitropolitický zápas o nové rozdělení moci na přehodnocených konfesijních principech (1575),¹⁵⁾ dynastická krize a zápas mezi dvěma představiteli vládnoucího rodu (1611),¹⁶⁾ rozpad politického systému v rostoucím vnitřním i mezinárodně politickém napětí a v očekávání nového válečného konfliktu (1617).¹⁷⁾

V těchto kritických situacích bylo nejen pro dynastii, ale i pro značnou část stavů v zemích České koruny výhodné zajistit relativní klid pokračováním dosavadní vlády. Optimální situace, totiž prosazení vlastního syna vládnoucího krále, nastávala spíše výjimečně (1549, 1575), proto byly často akceptovány náhradní formy – následnictví adoptivního syna (1617), mladšího bratra (1611) či spojence zemřelého krále, a tudíž potenciálního spojence v boji s vnějším ohrožením (1526). Skutečným zlomem, proveditelným pouze v extrémních podmínkách všeobecného povstání, byla volba otevřeného nepřítele panující dynastie (1619). Ani ta však neměla znamenat, jak bude z dalšího výkladu zřejmé, trvalou změnu ve způsobu zajišťování nástupnictví.¹⁸⁾

Důsledně svobodnou volbu krále se nepodařilo prosadit ani v době bezkráloví před nástupem Habsburků na český trůn (tehdy především pro rozpory se stavy vedlejších zemí), ani při kterékoli další sukcesi. Všichni Habsburkové byli přijati a korunováni za života svého předchůdce, takže prostor pro nezávislý výběr příštího panovníka vůbec nevznikl. Ve výjimečné situaci české války 1618–1620 sice proběhla volba naprosto nezávislá na vůli právoplatně přijatého krále a jeho dynastie, avšak dokonce ani za krátkého trvání česko-falcké personální unie nebyl tento volný prostor zachován. Již několik měsíců po jeho vzniku – v březnu 1620 – byl přijat za následníka trůnu syn Fridricha Falckého Fridrich Jindřich, který měl zajistit nárok na český trůn falcké linii rodu Wittelsbachů.¹⁹⁾ Navíc se to nestalo v rozporu s konfedační ústavou, nýbrž v souladu s jejím 23. článkem, který připouštěl vznik instituce „čekanství“ v případě potřeby (leč by všechny sjednocené země samy toho potřebu uznajíc, za to žádaly).²⁰⁾ Logika monarchické vlády, totiž tendence k upevnění stability státu jasným stanovením následnictví, se tedy v praxi prosazovala nejen v habsburském pojetí moci, ale také v konfederaci, jejíž privilegovaní stavovští představitelé na sněmu uznávali obecnou hodnotu kontinuity a v jejím zájmu byli ochotni ustoupit od nároku na skutečně svobodnou – dědičnými nároky neomezovanou – volbu panovníka.²¹⁾

Obecný důraz na dynastickou kontinuitu nemůže ovšem zastřít výrazné prvky diskontinuity, které se projevily při přijímání na český trůn u Habsburků na jedné straně a u Wittelsbachů na straně druhé, a to v postoji panovníka k vlastnímu nástupu a následně ve vymezení panovnické moci. Zatímco volba či přijetí panovníka českými stavy byla až do roku 1617 založena na výsádním postavení českého zemského sněmu, a právě tím vyvolávala trvalé rozpory mezi „hlavou království“ a jejími „údy“, tj. vedlejšími zeměmi, konfedační listina z července 1619 dokázala tento po staletí se vlekoucí pro-

blém účinně vyřešit. Stanovením procedury „volení nového krále“ na generálním sněmu a přesným rozdělením hlasů jednotlivých zemí i jejich pořadí,²²⁾ stejně jako prohlášením všech pěti teritoriálních členů konfederace za svobodné země,²³⁾ vytvořila novou základnu pro dobrovolné upevnění soudržnosti státu. K základním principům vlády se řadila kontrola panovnické moci stavovskými orgány (v rozsahu za habsburské vlády těžko představitelném), ustavení dalekosáhlými pravomocemi vybaveného sboru defenzorů, ochrana náboženské svobody evangeliků a zemských i stavovských privilegií.²⁴⁾ Právě tyto principy byly drasticky popřeny událostmi následujícími po bitvě na Bílé hoře a Obnovením zřízení zemským, v němž se král výslovně zavazoval pouze k ochraně katolického náboženství, k dodržování obecné spravedlnosti a jím samým uznaných privilegií, k zachování celistvosti a obecného prospěchu země.²⁵⁾

Jisté prvky kontinuity ústavního zřízení mezi 16. a 17. stoletím (jinak řečeno mezi dobou předbělohorskou a pobělohorskou) lze nalézt i v oblasti sněmovnictví, soudnictví, finančnictví, teritoriální správy či vojenské obrany, ale také v postoji k církvi a náboženskému usměrnění obyvatelstva státu. Je patrné, že v návaznosti na starší zkušenosti české, rakouské i západoevropské vznikaly tyto předpoklady již ve směrnatném období vlády Ferdinanda I., především v letech 1526–1547. Výjimečná schopnost politické analýzy a systematického myšlení umožnila Ferdinandovi I. zformulovat principiálně (v menší míře pak i fakticky) takový způsob vlády, který byl přijat a v analogických situacích uplatňován jeho následovníky. Již ve druhé čtvrtině 16. století byl založen habsburský politický program v podobě dynamického, komplikovaně strukturovaného modelu, který se zpočátku mohl uplatnit jen částečně, ale byl připraven k aplikaci v období, kdy se uvolnilo mocenské vakuum a kdy mohlo dojít k proměnám, jež odpovídaly záměrům ideového tvůrce programu (Ferdinanda I.) i jeho následovníků. Pokud lze hovořit o pobělohorském absolutismu, pak jeho programová východiska byla i pro české země zformulována s bezmála stoletým předstihem v ucelené habsburské vládní koncepci.²⁶⁾

Nejdůležitější složky programu na vybudování silné, co možná neomezené královské moci v českých zemích tvořily kromě již zmíněného prosazení dědičnosti trůnu také tendence k širší teritoriální integraci středoevropských zemí, efektivní výkon správy (finančních, vojenských a dalších institucí podřízených panovníkovi) i soudnictví a legitimizace vlády uznáním jediného přípustného státního náboženství. Výjimečnost krátkého období 1619–1628 v dějinách českého státu spočívá především v tom, že v něm vyústily dosavadní tendence o prosazení habsburského programu. Dočasně se střetly s protichůdným stavovským programem, který byl zřetelně zformulován se zpožděním v krystalické podobě právě v České konfederaci, a nakonec se tyto absolutistické tendence dočkaly dramatického naplnění. Dramatický střet o vnitřní ústavní poměry byl zároveň rozhodujícím zápasem o povahu českého státu, o jeho vnitřní uspořádání a o jeho začlenění do struktury středoevropského makroregionu. Toto citlivé téma českých dějin hodnotila novodobá česká historiografie především se zřetelem k důsledkům pobělohorských změn pro český národ a začlenila je do širšího rámce filozofie českých dějin.²⁷⁾

V posledních desetiletích však obrací pozornost častěji ke strukturálním předpokladům obou protichůdných soustav systémů, z nichž střet ústavních principů vyrůstal.

Habsburská koncepce ve svých východiscích neznamenalala popření historického významu a postavení Českého království, neboť Habsburkové byli na potenciálu českých zemí i na českém královském titulu a z něho vyplývajícím prvním kurfiřtským hlasu existenčně závislí.²⁸⁾ Znamenala však odlišné strukturální uspořádání střední Evropy, v němž se základním stavebním kamenem stávaly země jakožto dědičné provincie. V tomto skladebném procesu bylo ideálem silného panovníka pohlcení pozdně středověkých států, integrovaných do hierarchicky uspořádaného celku, jednotnou monarchií, navazující ovšem na tradiční emblematiku a symboliku svých výchozích státopravně teritoriálních složek. První princip habsburské monarchie znamenal proto vytvoření nezpochybnitelného jádra, které se mělo udržovat v habsburských rukou za každou cenu i tehdy, když byly odstoupením jiných (okrajových) zemí placeny zahraničně politické a vojenské ztráty Habsburků. Takovým jádrem se stala již za Ferdinanda I. čtveřice centrálních zemí – Čechy, Morava, Horní a Dolní Rakousy – s mocenskou osou Praha – Vídeň. Strategické postavení těchto teritorií mezi Svatou říší římskou a středním Podunajím, obhajovaným proti tureckému náporu, a jejich ekonomická i populační síla vytvářely z těchto čtyř zemí v dynastickém pojetí nerozlučný celek, na němž závisela samotná existence habsburské monarchie. Tento prostor byl spolu se zbytky Uher trvale vyhrazen habsburské primogenituře, zatímco okrajové země monarchie bylo možné postupovat příslušníkům dynastické sekundogenitury a terciogenitury; v nich vznikalo rezervní zázemí a zároveň prostor k experimentům, jež měly ověřit možnosti rekatolizace celého středoevropského soustátí.²⁹⁾

Druhým principem bylo rodové pojetí monarchie, zajištěné výše zmíněnými úspěšnými snahami o dědičnost českého trůnu a o plynulé následnictví bez možnosti vzniku interregna. Třetí zásadu tvořilo budování co možná efektivní správy a soudnictví v podobě institucí podřízených panovníkovi. Dlouhodobé experimenty se zemskými a korunními institucemi přinesly v 16. století jen dílčí výsledky, zejména se nepodařilo změnit podle habsburských představ generální sněmy ani založit nové nadzemské a nadstátní instituce vybavené legislativními a exekutivními pravomocemi (společná stavovská zasedání všech habsburských zemí či vídeňské porady nejvyšších úředníků a stavovských předáků).³⁰⁾ Omezený význam měly i pokusy o manipulaci sněmovního jednání s cílem jednostranně prosazovat panovnické nároky ve finančních, vojenských a náboženských záležitostech. Nicméně kontrola zemských sněmů panovníkem při jejich svolávání se prosadila již na počátku habsburské vlády.³¹⁾ Velmi účinné bylo postupné posouvání rozhodovacích pravomocí do oblasti výkonné a soudní moci, kde se královská moc snáze prosazovala. Omezení regionální samosprávy a po roce 1547 i zákaz neformálních politických porad měly protějšek v budování centrálních institucí (tajné rady, dvorské komory s podřízenými zemskými komorami a dvorské válečné rady) a vnášely do správy celé monarchie principy centrálního byrokratického řízení, které přerůstalo do korunní a zemské roviny politického

systému. Soustředěný tlak na zemské instituce vedl k postupnému oslabování stavovského vlivu a na přelomu 16. a 17. století v podstatě i k jejich ovládnutí králem a jeho aristokratickými stoupenci.³²⁾

Ideový pilíř habsburské koncepce vlády tvořilo úsilí o její legitimizaci všeobecným prosazením katolicismu jako jediného státního náboženství. Dlouhodobý proces obnovy katolické církevní správy v potridentském duchu vnášel do vztahu panovníka a převážně evangelických stavů trvalé napětí a v době státem vedené protireformace se nutně stal předmětem největších politických konfliktů. Ztotožnění habsburské koncepce státu s katolicismem zůstávalo na půli cesty, pokud se většina stavovské společnosti ztotožňovala s různými evangelickými denominacemi. Naplnění této části habsburského programu vyžadovalo v ideálním případě dobrovolnou, ve skutečnosti však násilnou rekatolizaci společenských elit, a tedy i jejich proměnu se závažnými ústavními důsledky.³³⁾

Česká (stavovská) koncepce se rozvíjela postupně a na rozdíl od habsburského pojetí státu velmi komplikovaně. Při její formulaci se střetaly rozdílné sociální a skupinové zájmy (šlechty a měšťanstva, světských vrchností a duchovenstva či stoupenců rozdílných nekatolických konfesí a jejich vnitřních proudů), ale zároveň se tu projevovaly také rozpory mezi stavovským korporativismem a aristokratickým individualismem. Zkušenosti z počátku 17. století zrychlily proces myšlenkového zrání a probíhající institucionální experimenty s alternativními mocenskými orgány umožnily opozičním stavům přistoupit ke koncipování překvapivě vyzrálého ústavního dokumentu. Ačkoli konfедераční listina z července 1619 vznikala uprostřed války, nenesla zjevné stopy chvatu, ale ve stovce článků a preambuli dokázala uceleně vyjádřit nejpodstatnější body stavovského ústavního myšlení. Tvůrci konfедераční listiny se dokázali poučit od západoevropských teoretiků politického kalvinismu a monarchomarismu a spojili tradiční české instituce (defenzory) s regulativními funkcemi, které zejména Johannes Althusius vymezil ve svém pojetí kontrolním orgánům státní moci (ephori). Oproti habsburskému centrálnímu konceptu vytvořili ústavní projekt federalistický, respektující nejen aspirace zemských stavovských obcí, ale také dosažené výsledky jejich dlouhodobého emancipačního vývoje. Konfедераční listina z července 1619 se stala výrazem kontinuity se starším českým právním myšlením, zároveň však představovala velice moderní řešení nahromaděných problémů českého státu.³⁴⁾

Vznikem České konfederace skončila doba, v níž se stavy odvolávaly na nesourodý soubor privilegií, na zvykové právo a na ad hoc vznikající instituce, které neměly pevný právní základ. Teprve touto ústavou se podařilo vytvořit systematický právní základ principů stavovského státu a jeho institucí. Stavovské politicko-právní myšlení dospělo v konfедераční listině k jasné definici jednotného českého státu (vnitřně strukturovaného na země jako články reálné federace) se všemi jeho základními atributy – celistvostí, volným panovníkem, stavovským zřízením a deklarovaným náboženstvím většinovým i menšinovým. Nový státní svazek měl poskytovat *jednostejnou ochranu nade všemi zeměmi, stavy a obyvateli jich, bez rozdílu náboženství*.³⁵⁾ Toto společenství mělo i svou základní ideu – představovalo spolek a *bratrské sje-*

nocení.³⁶⁾ Jehož úkolem bylo s konečnou platností zajistit náboženskou svobodu evangelíkům a předejít příštímu ohrožení státní celistvosti (jak se to stalo zejména v době konfедераčního hnutí roku 1608, kdy se Morava zájmově vydělila ze svazku českých zemí). V České konfederaci byly dovedeny do důsledků a systemizovány pozitivní zkušenosti z experimentů s novou státní formou, jež probíhaly od roku 1608 a částečně navazovaly i na zkušenosti z roku 1547. Byla vytvořena soustava orgánů schopná zajistit fungování státu – král kontrolovaný stavy a limitovaný právem stavů na odpor, stavovsky a konfesionálně determinované úřady, sněmovní soustava s mimořádně silným postavením sněmu generálního, defenzorský úřad v Praze (i perspektivně s ním spolupracující úřady defenzorů v přivtělených zemích) a ovšem také soustava soudnictví a církevní správy.³⁷⁾

Ústavní zřízení, které vznikalo v době válečného ohrožení samotné existence státu, věnovalo nutně centrální pozornost organizaci obrany. Oproti dřívějším neúspěchům při jednáních o společné defenzi zemí České koruny, případně i přilehlých zemí habsburské monarchie (jednání probíhala zejména v poslední třetině 16. století),³⁸⁾ došlo roku 1619 k jednoznačné dohodě pěti korunních zemí a k podstatnému přetvoření systému společné obrany. Stavy českých zemí zřejmě využily zkušeností s obranou proti turecké expanzi a určily způsob jednotného velení (generality), materiálního zásobování vojska, komunikace mezi zeměmi, a zejména rozsah jejich vzájemné pomoci.³⁹⁾ Pomocné kontingenty (*hlavní pomoc*)⁴⁰⁾ byly stanoveny tak, že – alespoň teoreticky – vytvářely možnost postavit armádu o zhruba osmi tisících jezdců a 21 tisících pěšáků,⁴¹⁾ což v porovnání s předchozími vojenskými kampaněmi z Čech na habsbursko-osmanskou frontu v Uhrách nebylo číslo překvapivě vysoké, a proto je lze pokládat za realistický odhad vojenských možností českého státu.⁴²⁾ V případě existenčního ohrožení si měly země pomáhat i nad tento limit, *vší svou nejvyšší mocí*.⁴³⁾ Kdyby byla bývala ve smyslu České konfederace mobilizována a dostatečně financována takováto síla, mohla svést na Bílé hoře přinejmenším vyrovnaný střet s císařsko-ligistickým vojskem. Problém spočíval v tom, že příslušné ústavní články nebyly naplněny a zejména se nepodařilo zajistit dostatek nezbytných financí, ačkoli konfederace počítala s tím, že v případě nutnosti musí jít veškerý výnos berní na obranu.⁴⁴⁾

Již od bělohorské doby tradičně opakované výtky nedostatečné obětavosti stavů nemají v této souvislosti podstatný význam. Základní otázka – jednoznačně ovšem nezodpověditelná – zní: Bylo by možné konsolidovat úspěšnou obranu ve smyslu České konfederace v případě delšího trvání protihabsburského odboje, nebo toho nebyly stavy vůbec schopny? Byl chaos ve stavovské administrativě (zejména ve správě financí) skutečně tak mimořádný, nebo odpovídal výjimečným poměrům po převratu a svržení dynastie, navíc v době války probíhající na vlastním území? Na obě otázky lze odpovědět alespoň částečně. Stavovská vláda v direktorském období byla schopna zorganizovat vládu v zemi, využít stávajících i alternativních institucí a udržet kontinuitu s těmi prvky politického systému, které odpovídaly dualistickému pojetí státu. Pozoruhodně moderní způsob federalizace České koruny, překonání napětí mezi zeměmi a schopnost v krátké době vytvořit vyzrálé ústavní zřízení svědčí o tom, že proti Habsburkům nestála zdaleka jen hrstka

nezodpovědných aristokratických dobrodruhů. Zároveň je však patrné, že ve válečném střetu se osvědčil a do budoucnosti získal faktickou převahu habsburský model administrativy a vojenství nespolehlivý na ústavní dohodu zemí, nýbrž vycházející z jednoho řídicího centra kolem panovníka a dvorské válečné rady.⁴⁵⁾

Česká konfederace vznikala za situace, kdy se mimořádně zkomplikovaly vztahy zemí České koruny k ostatní Evropě. Právě v 16. století, kdy se utvářela pravidelná síť diplomatických vztahů a systém mezistátních smluv, ujali se iniciativy za celé středoevropské soustátí Habsburkové, kdežto stavovská reprezentace byla do těchto kontaktů zapojena pouze v nedostatečně míře.⁴⁶⁾ Hlavní formou zahraniční politiky Českého království zůstaly dědičné přátelské smlouvy („erbanužky“), na nichž si stavy zakládaly do té míry, že i do konfederací ústavy vložily povinnost obnovit tyto smlouvy se sousedními zeměmi.⁴⁷⁾ Soubor pěti konfederovaných zemí byl pojat jako soudržné společenství, které i ústavní formou vyslovovalo principy své zahraniční politiky. Na jedné straně rušilo jakákoli rozhodnutí učiněná vnějšími silami (především takzvanou Oñateho smlouvu mezi španělskými a rakouskými Habsburky o následnictví na českém trůně),⁴⁸⁾ na straně druhé předpokládalo obnovení a udržení spojeneckých smluv se sousedními státy.⁴⁹⁾ Konfederace byla zároveň (formou doprovodných smluv)⁵⁰⁾ založena na představě nenásilného rozšíření do rakouských a případně i uherských zemí,⁵¹⁾ přičemž země České koruny aspirovaly na místo Piemontu střední Evropy. Při tom nešlo „jen“ o založení většího a v konkurenci evropských mocností životaschopného státu,⁵²⁾ nýbrž také o vytlačení Habsburků z celého prostoru, který byl od vzniku monarchie jejím jádrem. Proto byly při expanzi do Dolních Rakous použity proti sesazenému panovníkovi i válečné prostředky a právě v tomto kontextu nabývají dvě neúspěšné výpravy k Vídni a pokusy o její dobytí roku 1619 jisté logiky a mnohem většího významu než pouhá neuvážená dobrodružství stavovských důstojníků.⁵³⁾

Z hlediska strategického, ekonomického i populačního byla integrační úloha českých zemí dobře myslitelná, a to dokonce mnohem spíše než zemí rakouských. Vždyť země České koruny měly podle odhadů ve druhé polovině 16. století (to jest po obsazení většiny Uher Turky) kolem tří milionů obyvatel, dědičné rakouské země něco přes dva miliony a přibližně stejný počet obyvatel čítaly zbytkové („královské“) Uhry. Uvážíme-li však, že se po roce 1564 vydělily země „vnitrorakouské“ (Štýrsko, Korutany, Kraňsko a Přímoří) a „hornorakouské“ (Tyrolsko a Vorarlbersko), ve dvou podunajských arcivévodstvích (Dolních a Horních Rakousích) žil asi jen jeden milion obyvatel.⁵⁴⁾ Země České koruny tak svým lidským, finančním a vojenským potenciálem převážily ostatní země pod vládou vídeňských či pražských Habsburků. Tato převaha zaručovala stavům českých zemí – ve chvíli, kdy se představitelé pěti stavovských obcí dokázali dohodnout na podstatných ústavních otázkách – výhodnou pozici k takovému pojetí expanze českého státu. „Česká cesta“ směřovala tedy k zásadní restrukuralizaci střední Evropy, která by byla znamenala konec habsburské monarchie.

Avšak Česká konfederace dostatečně neřešila problém, který pokládali soudobí i pozdější posuzovatelé stavovské katastrofy roku 1620 za základní,

totiž finanční zajištění válečnictví. Už Pavel Skála ze Zhoře položil důraz na skutečnost, že stavy nebyly schopny zmobilizovat své finanční možnosti, a tím zavinily vojenskou porážku;⁵⁵⁾ současný rakouský historik Thomas Winkelbauer propočítal, že Habsburkové byli schopni získat na válku o Čechy několiknásobek peněz, jež mělo k dispozici vedení česko-falcké personální unie.⁵⁶⁾ V tomto rozporu tkvěl zjevný nedostatek konfederací ústavy, která stanovovala obecné zásady řízení státu, avšak nekonkretizovala již způsob vedoucí k získání hmotných zdrojů pro zachování jeho existence. Ač šlo o otázku naprosto klíčovou, stávalo se její důsledné řešení natolik kontradiktorním vůči způsobu stavovského myšlení, že schůdnou a zároveň rychle zvládnutelnou cestu k pravidelnému financování vojska nebylo možno prosadit ústavním způsobem. Právo stanovit výši daňového zatížení a způsob vynucení plateb si hájily stavy jako základní nástroj své politické moci a posouzení tohoto existenčního problému ponechávali vždy ad hoc zemskému sněmu. V tom spočívala rozhodující slabina, odrážející rozpor mezi ústavní normou a politicko-mocenskou realitou stavovského státu, slabina, která se stala osudnou Achillovou patou „české cesty“ k vybudování stavovského ústavního zřízení ve střední Evropě.⁵⁷⁾

Z existenčního zápasu dvou dlouhodobě protichůdných tendencí raně novověkého vývoje vyšel vítězně habsburský model uspořádání střední Evropy včetně drastických forem ovládnutí českých zemí. V prvních letech po Bílé hoře to znamenalo zaplnění volného prostoru, který se otevřel samovolným rozkladem nebo násilnou likvidací stavovských institucí. Uplatnění válečného práva proti potlačeným rebelům a zemím zatíženým *vysoce ohavnou rebelií*⁵⁸⁾ umožnilo poprvé v takovém rozsahu direktivně stanovit právní poměry od regulace náboženství přes stavovské instituce až po užívání jazyka ve veřejné komunikaci. Nebyly to však nové zásady, neboť ve všech ohledech bylo možno navázat na starší praxi – v náboženství na ustanovení augšpurského míru z roku 1555, v ostatních sférách na svrchu zmíněné intence vládní strategie Ferdinanda I. Rozdíl oproti vývoji v 16. století, zjevně či latentně vykazujícím analogické tendence habsburské politiky, spočíval především v jedinečné příležitosti k jednostrannému prosazování těchto zásad a v tvrdosti represí.⁵⁹⁾

Prvá tři desetiletí 17. věku byla výjimečná tím, že se v jejich průběhu nadlouho otvíral volný prostor ve střední Evropě, který nejen umožňoval, ale přímo si vynucoval hledání nových řešení. Tato řešení nespočívala v úplné diskontinuitě s dosavadním vývojem, nýbrž v neobvyklé kombinaci tradičních (vývojem ověřených) prvků raně novověkého státu s dříve nepřijatelnými mocenskými nástroji. Otřesení vládní koncepce Ferdinanda I., která fungovala do sklonku 16. století, bylo možné a nutné vyvážit nejen dříve okrajovými prvky (politicky motivované exekuce, majetkové konfiskace nevidaného rozsahu, bezpodmínečné vyhnání jinověrců), ale také krajními formami existenčního zápasu (válka proti legálně přijatému panovníkovi, jeho sesazení a volba protikrále na jedné straně a neslýchaný způsob vojenského dobývání zemí, jejichž byl ohrožený Habsburk řádně přijatým a korunovaným králem již za Rudolfa II. roku 1611 a poté za Matyáše a Ferdinanda II. v letech 1618–1620 na straně druhé). Z použití extrémních prostředků boje o moc

v českém státě vyplynulo jako vcelku pochopitelný důsledek zbavení dobytých zemí dosavadních práv a privilegií a nastolení nového – „absolutistického“ – státního režimu, který byl v letech 1627–1628 symbolicky vyjádřen vydáním obnovených zřízení zemských pro Čechy a Moravu.⁶⁰⁾

Období destabilizace na počátku 17. století nabízelo dvěma hlavním mocenským činitelům ve střední Evropě – Habsburkům na jedné straně a evangelickým stavům v čele s českými radikály na straně druhé – příležitost k expanzi do mocenského vakua. Oba činitelé se pokusili této příležitosti využít. Vzhledem k tomu, že obě strany konfliktu disponovaly již v roce 1619 dostatečně vyzrálým pojetím státu, střetly se současně tyto dvě naprosto neslučitelné koncepce. Zatímco „česká“ koncepce státu se vyznačovala institucionálním zajištěním poměrně široké participace na moci a (politicky poněkud limitovanou) náboženskou pluralitou, „habsburská“ koncepce státu vycházela z koncentrace přísně hierarchizované moci a z institucionálního zajištění náboženské unifikace. Zatímco „česká“ koncepce směřovala do budoucnosti svými teoretickými východiský, habsburský model měl reálnou perspektivu v praktickém uplatňování moci.⁶¹⁾

Naplnění habsburské koncepce vyžadovalo nejen radikální změnu ústavních poměrů, ale také proměnu mocenských elit. V souvislosti s násilnou rekatolizací došlo k poměrně rychlému podřízení šlechtických stavů, měšťanstva i duchovenstva habsburskému konfesijně politickému pojetí státu.⁶²⁾ Současně probíhající přeskupení pozemkové držby ve třech vlnách pobělohorských konfiskací umožnilo v letech 1620–1635 nejen materiálně zlikvidovat majetkové základy stávající i potenciální opozice, ale také vytvořit novou aristokracii, složenou zčásti ze starších domácích rodů, zčásti z nově příchozí šlechty.⁶³⁾ Tato aristokracie byla majetkovými, politickými a náboženskými pouty spjata s habsburským dvorem, ale zároveň přijetím nových prestižních titulů (hrabat, knížat, či dokonce vévodů) se odpoutala od tradic starého panského stavu i od jednoznačného zakotvení v jednotlivých zemích a stala se svorníkem mezi zeměmi, v nichž měla svá panství, a vídeňským dvorem.⁶⁴⁾

Český stát v důsledku habsburského vítězství nezanikl, ale ze subjektu (dokonce subjektu s expanzivními ambicemi) se stal objektem dějinného vývoje. Neznamenal to vyloučení privilegovaných vrstev jeho obyvatelstva z účasti na nových metodách vládnutí. Pokud se však příslušníci aristokracie chtěli v soupeření o moc skutečně prosadit, museli své síly a schopnosti vložit do služeb habsburského pojetí centralizované monarchie, a to i tam, kde šlo v následujících dvou staletích o oslabení, nebo dokonce postupnou destrukci českého státu. Vítězství habsburského modelu státu dalo směr dalšímu ústavnímu vývoji nejen českých zemí, ale i celého česko-rakousko-uherského prostoru. Byla to postupná centralizace, v důsledku složitého vývoje ve východní polovině monarchie pak s velkým časovým odstupem i postupné směřování k dualismu. Naproti tomu byla zamezena cesta k federalizaci střední Evropy a do základního ústrojí habsburské monarchie byla vložena dlouhodobě časovaná nálož, která po půldruhém století začala doutnat a jež s odstupem tří staletí tuto monarchii zničila.

poznámky

- 1) N. Henshall, *The Myth of Absolutism. Change and Continuity in Early Modern European Monarchy*, London – New York 1992. Důležité bylo navazující stanovisko předního německého historika H. Duchhardta, který dodal Henshallovi návrhu váhu a pokusil se pojem „absolutismus“ nahradit periodizačním vymezením doby „baroka“; H. Duchhardt, *Absolutismus – Abschied von einem Epochenbegriff?*, *Historische Zeitschrift* 258, 1994, s. 113–122. Rozsáhlou literaturu, která na Henshalla navázala, shrnul Tomáš Knoz ve stati uvedené níže v pozn. 5.
- 2) J. Kunisch, *Staatsräson und Konfessionalisierung als Faktoren absolutistischer Gesetzgebung. Das Beispiel Böhmen (1627)*, *Zeitschrift für Historische Forschung – Beiheft* 22, 1998, s. 131–156.
- 3) H.-W. Bergerhausen, *Die „Verneuerte Landesordnung“ in Böhmen 1627: ein Grunddokument des habsburgischen Absolutismus*, *Historische Zeitschrift* 272, 2001, s. 327–351.
- 4) Je ostatně příznačné, že Obnovené zřízení zemské Českého království si zvolil za téma své dizertace další německý právní historik – L. Rentzow, *Die Entstehungs- und Wirkungsgeschichte der Verneueren Landesordnung für das Königreich Böhmen von 1627*, Frankfurt am Main 1998 (= *Rechtshistorische Reihe*, Band 172).
- 5) T. Knoz, *Absolutismus nebo „absolutismus“? K dějinám jednoho pojmu*, *Časopis Matice moravské* 121, 2002, s. 451–483; Petr Mafa se této problematice věnoval na konferenci *Die Habsburgermonarchie 1620–1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismus-Paradigmas*, kterou společně s rakouským historikem Thomasem Winkelbauerem uspořádal v ústavu Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas v Lipsku v únoru 2003 (referáty z tohoto vědeckého zasedání jsou dosud v tisku).
- 6) Vyvážené stanovisko k diskuzi o „absolutismu“ a k vymezení tohoto pojmu se zřetelem k českým zemím a habsburské monarchii nejnověji zaujal J. Válka, *Středověké kořeny mocenského dualismu panovníka a obce (Historiografické aspekty diskuzí o „absolutismu“)*, *Časopis Matice moravské* 123, 2004, s. 311–335.
- 7) H.-W. Bergerhausen, *Die „Verneuerte Landesordnung“*, s. 350. Autor ovšem uvádí, že český příklad není zcela ojedinělý a podobně – dokonce v ještě výraznější formulaci (*sogar in noch wesentlich größerer begrifflicher Klarheit*) ho lze sledovat v Dánsku, zejména v základním říšském zákonu zvaném „*Lex regia*“ z roku 1665, jímž bylo zřízeno *Alleinherrschafts-Erb-Königtum* (tamtéž).
- 8) O dlouhodobých předpokladech vývoje v předbělohorské a bělohorské době pojednávají studie ve sborníku K. Malý – J. Pánek (ed.), *Vladislavské zřízení zemské a počátky ústavního zřízení v českých zemích (1500–1619)*, Praha 2001.
- 9) J. Válka, *Die Stellung Mährens im Wandel des böhmischen Lehenstaates*, in: W. Eberhard – F. Seibt (Hg.), *Europa 1500. Integrationsprozesse im Widerstreit: Staaten, Regionen, Personenverbände, Christenheit*, Stuttgart 1987, s. 192–212; týž, „Státní a zemské“ v českých dějinách, *Časopis Matice moravské* 109, 1990, s. 320–336; týž, *Moravia and the Crisis of the Estates' System in the Lands of the Bohemian Crown*, in: R. J. W. Evans – T. V. Thomas (Hg.), *Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, London 1991, s. 149–157.
- 10) P. Stransky, *Respublica Bojema, Lugduni Batavorum 1643* (2. vydání), cap. V, VIII; B. Ryba (ed.), *Pavel Stránský ze Zápské Stránky, Český stát. Okřík*, Praha 1953, s. 129–164, 237–242.
- 11) (1) Ferdinand I. nastoupil na český trůn jakožto představitel nové, nicméně s předchozím královským rodem prostřednictvím sňatkové aliance spřízněné dynastie (1526); (2) Maxmilián II. byl přijat jako titulární král po nátlaku vládnoucího Ferdinanda I. na český zemský sněm, oslabený předchozí porážkou stavovského odboje (1549); (3) Rudolf II. byl přijat po nátlaku Maxmiliána II. na český zemský sněm, oslabený v důsledku roztržky kolem České konfese (1575); (4) Matyáš, od roku 1608 „čekanec“ českého trůnu, byl přijat ještě za života Rudolfa II., neboť Rudolfovo povolání pasovského vojska do Čech prokázalo jeho neschopnost vládnout a zároveň Matyášův nástup vyřešil problém opětného scelení České koruny, rozdělené v předchozí dynastické krizi (1611); (5) Ferdinand II. byl taktéž přijat za života vládnoucího Matyáše (1617) po nátlaku na názorově nejednotný český sněm, aby vytvořil nástupnické pouto mezi česko-rakousko-uherskou a štyrskou linií habsburské dynastie; (6) Fridrich Falcký byl sice svobodně zvolen generálním sněmem zemí České koruny (1619), ale vzápětí byl (1620) přijat jeho nejstarší syn za následníka trůnu.

- 12) A. Rezek, Zvolení a korunování Ferdinanda I. za krále českého, Praha 1877; týž, Geschichte der Regierung Ferdinands I. in Böhmen, Band I: Ferdinands I. Wahl und Regierungsantritt, Prag 1878; J. Janáček, České dějiny. Doba předbělohorská 1526–1547, I/1–2, Praha 1968–1984; K. J. Dillon, King and Estates in the Bohemian Lands 1526–1564, Bruxelles 1976; W. Eberhard, Konfessionsbildung und Stände in Böhmen 1478–1530, München – Wien 1981; P. Sutter Fichtner, Ferdinand I. of Austria, The Politics of Dynasticism in the Age of Reformation, New York 1982; A. Kohler, Ferdinand I. 1503–1564. Fürst, König und Kaiser, München 2003.
- 13) W. Eberhard, Monarchie und Widerstand. Zur ständischen Oppositionsbildung im Herrschaftssystem Ferdinands I. in Böhmen, München 1985; J. Pánek, Stavovská opozice a její zápas s Habsburky 1547–1577, Praha 1982; týž, Maximilian I. als König von Böhmen, in: F. Edelmayr – A. Kohler (Hrsg.), Kaiser Maximilian II. Kultur und Politik im 16. Jahrhundert, Wien – München 1992, s. 55–60; týž, Emperador, rey y revuelta estamental. Los estamentos de Bohemia y su postura ante la política imperial de Carlos V y Fernando I durante la época de la guerra de Esmalcalda, in: Carlos V./Karl V. 1500–2000. Simposio Internacional, Comisión de Historia de la Academia Austríaca de las Ciencias (Vienna, 7–11 de marzo de 2000), coordinador A. Kohler, Madrid 2001, s. 137–149; P. Vorel (ed.), Stavovský odboj roku 1547. První krize habsburské monarchie, Pardubice – Praha 1999; P. S. Fichtner, Emperor Maximilian II., New Haven – London 2001.
- 14) A. Gindely, Geschichte des dreißigjährigen Krieges, I/1–3, Prag 1869–1878; týž, Dějiny českého povstání léta 1618, I–III, Praha 1870–1878; K. Krofta, Bílá hora, Praha 1913; J. Bahlcke, Falcko-české království (Motivy a působení zahraničně politické orientace Falce od české královské volby po ulmskou smlouvu 1619–1620), Časopis Matice moravské 111, 1992, s. 227–251; D. Uhlíř, Černý den na Bílé hoře: 8. listopad 1620, Brno 1998; J. P. Kučera, 8. 11. 1620: Bílá hora – O potracení starobylé slávy české, Praha 2003.
- 15) F. Hrejsa, Česká konfesse, její vznik, podstata a dějiny, Praha 1912; J. Janáček, Rudolf II. a jeho doba, Praha 1987.
- 16) A. Gindely, Geschichte der Ertheilung des böhmischen Majestätsbriefes von 1609, Praha 1858; týž, Rudolf II. und seine Zeit. 1600–1612, I–II, Prag 1863–1865; J. B. Novák, Rudolf II. a jeho pád, Praha 1935; K. Vocelka, Matthias contra Rudolf. Zur politischen Propaganda in der Zeit des Bruderzwistes, Zeitschrift für Historische Forschung 10, 1983, s. 341–351; Z. Vybíral, Stavovská Morava mezi Rudolfem II. a Matyášem (Vztahy mezi českou a moravskou stavovskou reprezentací a konfederace z roku 1608), Časopis Matice moravské 116, 1997, s. 347–386.
- 17) J. Franzl, Ferdinand II. Kaiser im Zwiespalt der Zeit, Graz – Wien – Köln 1978; J. P. Kučera, Stavovská opozice v Čechách a volba Ferdinanda Štýrského českým králem, Studia Comeniana et historica XIV/28, 1984, s. 5–42.
- 18) Podrobnější dokumentace ve studii: J. Pánek, Königswahl oder Königsannahme? (Thronwechsel im Königreich Böhmen an der Schwelle zur Neuzeit), Historica. Historical Sciences in the Czech Republic. Series Nova 3–4 (1996–1997), Prague 1998, s. 51–67; nově, s přednostním zřetelem ke komunikačním strategiím a nástrojům stavů a panovníka o této problematice pojednal Z. Vybíral, Politická komunikace aristokratické společnosti českých zemí na počátku novověku, České Budějovice 2005, s. 79–97; do rozsáhlé syntézy českých dějin začlenil toto téma P. Vorel, Velké dějiny zemí Koruny české, VII (1526–1618), Praha – Litomyšl 2005.
- 19) J. Janáček (ed.), Pavel Skála ze Zhoře, Historie česká. Od defenestrace k Bílé hoře, Praha 1984, s. 250–259.
- 20) Společná úmluva mezi Čechy, Moravany, Slezany a Lužičany, učiněná při generálním sjezdu v Praze r. 1619. Na hradě Pražském, 31. července r. 1619, in: F. Kameníček, Zemské sněmy a sjezdy moravské, II, Brno 1902, s. 649–669 (dále jen Konfedační listina); odkaz ze s. 656, článek 23.
- 21) Blíže J. Pánek, Friedrich V. von der Pfalz als König von Böhmen, in: Der Winterkönig. Friedrich V. – Der letzte Kurfürst aus der Oberen Pfalz: Amberg – Heidelberg – Prag – Den Haag. Katalog der Bayerischen Landesausstellung 2003 (Stadtmuseum Amberg, 9. Mai bis 2. November 2003), hrsg. von P. Wolf, M. Henker, E. Brockhoff, B. Steinherr und S. Lipold, Augsburg 2003, s. 101–106.
- 22) Konfedační listina, s. 657, článek 27.
- 23) Konfedační listina, s. 656, článek 22: *tyto země, jako Česká, Moravská, Slezská a Lužická, nejsou žádné dědičné země, nýbrž mají své svobodné volení.*

- 24) Konfedační listina, mj. s. 656, článek 22: *král nemá moci nic na újmu svobod jejich [tj. zemí] o nich řídit;* s. 656–657, článek 24 (o králově přísaze stavům konfederovaných zemí); s. 657, 663–664, 668–669, články 27, 59–67, 94–95 (o defenzorech); s. 658, článek 30 (ius resistendi); s. 658–659, články 31–35 (stavovská kontrola krále ve vojenských, finančních a správních záležitostech).
- 25) H. Jireček (ed.), Obnovené právo a zřízení zemské dědičného království Českého – Verneuerte Landes-Ordnung des Erb-Königreichs Böhmen 1627, Praha 1888, s. 12–13 („Přísaha Jeho Milosti krále“).
- 26) Této problematice se podrobněji věnuji ve stati Ferdinand I. – Schöpfer des politischen Programms der österreichischen Habsburger?, in: P. Maťa – T. Winkelbauer (Hrsg.), Die Habsburgermonarchie 1620–1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismus-Paradigmas (v tisku).
- 27) Klasické texty vydal M. Havelka (ed.), Spor o smysl českých dějin 1895–1938, Praha 1995.
- 28) O významu českého kurfiřtství obšírně pojednal A. Bergert, Böhmen, die böhmische Kur und das Reich vom Hochmittelalter bis zum Ende des Alten Reiches. Studien zur Kurwürde und zur staatsrechtlichen Stellung Böhmens, Husum 2003.
- 29) Touto problematikou jsem se detailněji zabýval ve studii Böhmen, Mähren und Österreich in der frühen Neuzeit: Forschungsprobleme ihres Zusammenlebens, in: T. Winkelbauer (Hg.), Kontakte und Konflikte. Böhmen, Mähren und Österreich: Aspekte eines Jahrtausends gemeinsamer Geschichte, Horn – Waidhofen an der Thaya 1993, s. 125–136; zásadní význam pro poznání vztahů jednotlivých teritorií má monografie J. Bahlcke, Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit. Die Länder der Böhmischen Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526–1619), München 1994.
- 30) A. Rezek, První pokusy o společný parlament pro všechny země rakouské, Praha 1882; K. Krofta, Snahy o společný sněm zemí domu rakouského v letech 1526–1848, in: Byli jsme za Rakouska... Úvahy historické a politické, Praha 1936, s. 142–245.
- 31) F. Hrejsa, Česká konfesse, passim; J. Pánek, K sněmovní politice Ferdinanda I. (Královův pokus o manipulaci českých stavů na generálním sněmu v roce 1557), Folia Historica Bohemica 2, 1980, s. 209–246.
- 32) J. Janáček, České dějiny, I/2, s. 79–93, 315–333; J. Pánek, Politický systém předbělohorského českého státu, Folia Historica Bohemica 11, 1987, s. 41–101.
- 33) A. Kroess, Geschichte der böhmischen Provinz der Gesellschaft Jesu, I, Wien 1910; F. Kavka – A. Skýbová, Husitský epilog na koncilu tridentském a původní koncepce habsburské rekatolizace Čech, Praha 1969; A. Skýbová, K politickým otázkám dvojvěří v Českém království v době předbělohorské, Husitský Tábor 4, 1981, s. 145–157; W. Eberhard, Monarchie und Widerstand, München 1985; novou, netradiční interpretaci vývoje náboženských poměrů v českých zemích předložil Z. V. David, Finding the Middle Way. The Ultraquists' Liberal Challenge to Rome and Luther, Washington – Baltimore – London 2003.
- 34) Tuto problematiku poprvé uceleně prozkoumal R. Stanka, Die Böhmischen Conföderationssakte von 1619, Berlin 1932. Nově se k ní vrátil v řadě svých prací, zdůrazňujících regionální a federalistické prvky české ústavy z roku 1619, německý bohemista J. Bahlcke, který podstatně rozšířil heuristickou a srovnávací základnu svého výzkumu; v syntetickém shrnutí J. Bahlcke, Modernization and state-building in an east-central European Estate's system: the example of the Confoederatio Bohemica of 1619, Parliaments, Estates and Representation 17, 1997, s. 61–73; týž, Theatrum Bohemicum. Reformpläne, Verfassungsideen und Bedrohungsperzeptionen am Vorabend des Dreißigjährigen Krieges, in: Friedliche Intentionen – Kriegerische Effekte. War der Ausbruch des Dreißigjährigen Krieges unvermeidlich? (= Studien zur neueren Geschichte, Band 1), hrsg. von W. Schulze, St. Katharinen 2002, s. 1–20.
- 35) Konfedační listina, s. 650, úvodní článek.
- 36) Konfedační listina, s. 650, úvodní článek.
- 37) K. Malý, Změny státního zřízení v českém stavovském povstání, Folia Historica Bohemica 8, 1985, s. 63–88; K. Adamová, K otázce konfedačních snah v českém státě na počátku 17. století, Právněhistorické studie 27, 1986, s. 57–96; J. Válka, Morava ve stavovské konfederaci roku 1619 (Pokus o vytvoření paralelních církevních a politických struktur v Čechách a na Moravě), Folia Historica Bohemica 10, 1986, s. 333–349; týž, Konfederace z roku 1619 ve vývoji teritoriální a náboženské struktury České koruny, in: K. Malý – J. Pánek (ed.), Vladislavské zřízení zemské a počátky ústavního zřízení v českých zemích (1500–1619), s. 193–202.

- 38) M. Volf, Pokusy o společnou defenzi České koruny v poslední třetině XVI. století. Příspěvek k politickovojevnské historii, in: K dějinám československým v období humanismu. Sborník prací věnovaných Janu Bedřichu Novákovi k 60. narozeninám, Praha 1932, s. 315–342.
- 39) Blíže J. Pánek, Podíl předbělohorského českého státu na obraně střední Evropy proti osmanské expanzi, Československý časopis historický 36, 1988, s. 856–872; 37, 1989, s. 71–84.
- 40) Konfedační listina, s. 665, článek 74.
- 41) Toto číslo (7700 jezdců a 21 400 pěšáků) je součtem pomocných oddílů, které si měly navzájem poskytovat jednotlivé konfederované země v případě vážného ohrožení a obrany proti nepříteli. Češi měli poskytnout Moravanům 1000 jezdců a 3000 pěších, Slezanům rovněž 1000 jezdců a 3000 pěších, Horním Lužičanům 150 jezdců a 300 pěších, Dolním Lužičanům 100 jezdců a 200 pěších; Moravané recipročně Čechům a Slezanům po 1000 jezdců a 3000 pěších, Horním Lužičanům 150 jezdců a 300 pěších, Dolním Lužičanům 100 jezdců a 200 pěších; Slezané měli obdobné povinnosti vůči Čechům a Moravanům (po 1000 jezdců a 3000 pěších) i vůči Horním (150 jezdců a 300 pěších) a Dolním Lužičanům (100 jezdců a 200 pěších); Horní Lužičané poskytovali stejnou reciproční pomoc Čechům, Moravanům a Slezanům (každé zemi 150 jezdců a 300 pěších) a poněkud menší oddíl Dolním Lužičanům (100 jezdců a 200 pěších); Dolní Lužičané měli postavit čtyři stejné kontingenty pro každou z ostatních konfederovaných zemí (po 100 jezdců a 200 pěších); Konfedační listina, s. 665–666, články 74–79. Jde samozřejmě pouze o pomocný odhad, nutně nemuselo dojít k ohrožení všech zbývajících zemí a k poskytování souběžné pomoci na všechny strany; zároveň však byla v průběhu české války oprávněná domněnka, že útok Habsburků bude veden zároveň na Čechy a Moravu, pravděpodobný však byl i současný vpád spojenců habsbursko-katolického tábora do severních zemí České koruny. Navíc vyčíslené expediční sbory neuváděly zcela veškerou vojenskou sílu jednotlivých zemí, neboť v případě krajního ohrožení se počítalo s tím, že tehdy má jedna každá země se vši svou nejvyšší mocí té, v takovém nebezpečí postavené zemi, co nejdříve možné, ku pomoci přispěti povinná být; Konfedační listina, s. 666, článek 80. – Pro srovnání lze uvést, že spolehlivý znalec soudobých poměrů Pavel Stránský hodnotil vojenský potenciál Českého království poměrně vysoko, budou-li se o břímě dělit po vzoru předků všichni rovnoměrně, a to na 10 000 jezdců a přinejmenším 30 000 pěšáků; B. Ryba (ed.), Pavel Stránský ze Zápské Stránky, Český stát, s. 326. – K počtům vojsk v době české války srov. M. Mudra, Vojenství v období třicetileté války, in: Vojenské dějiny Československa, II (1526–1918), Praha 1986, s. 72, 82–90.
- 42) V roce 1594 táhlo ze samotných Čech do Uher asi 18 000 mužů; bylo to ovšem v době, kdy se na území České koruny nebojovalo a kdy byla motivace obyvatel země přece jen nižší než v existenčním zápase o vlastní teritorium; zároveň nelze pominout nevyhovující kvalitu vojska a nízkou úroveň jeho výcviku; blíže J. Pánek, Podíl předbělohorského českého státu na obraně střední Evropy, s. 871.
- 43) Konfedační listina, s. 666, článek 80.
- 44) V době vzniku České konfederace se počítalo s tím, že panovník se svým dvorem bude financován z výnosu komorních statků (z svých statkův stolních), kdežto daně všeho druhu (všechna dobrovolná svolení, posudní i jiné sbírky) budou po dobu války věnovány výlučně na vojenské účely; Konfedační listina, s. 667, článek 87.
- 45) O schopnosti stavovské vlády zvládnout činnost stávajících i nově vytvořených institucí svědčí prameny zveřejněné v základních edicích: J. Prokeš (ed.), Protokol vyšlé korespondence kanceláře českých direktorů z let 1618 a 1619, Praha 1934 (= Sborník Archivu ministerstva vnitra RCS, 7); L. Urbánková (ed.), Povstání na Moravě v roce 1619. Z korespondence moravských direktorů, Praha 1979; J. Pánek, K úloze byrokratizace na přechodu od stavovské k absolutní monarchii, in: Historická úloha absolutní monarchie ve střední Evropě, Praha 1991 (= Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 3/1989, Studia Historica XXXVI), s. 75–85.
- 46) Přehled o smlouvách habsburských panovníků poskytuje L. Bittner, Chronologisches Verzeichnis der österreichischen Staatsverträge, Band I, Die österreichischen Staatsverträge von 1526 bis 1763, Wien 1903; J. Pánek, Politický systém předbělohorského českého státu, s. 64–66.
- 47) Konfedační listina, s. 669, článek 99.
- 48) Konfedační listina, s. 657, článek 25.
- 49) Konfedační listina, s. 669, článek 99.
- 50) Rozbor smluv se stavy Horních a Dolních Rakous podal K. Malý, Změny státního zřízení v českém stavovském povstání, s. 74–76.
- 51) Š. Krivošík, Príspevok k dejinám stavovskej konfederácie českých a uhorských stavov z r. 1620, Právnické štúdie 7, 1959, s. 147–187.
- 52) Na tuto skutečnost právem upozornil K. Malý, Změny státního zřízení v českém stavovském povstání, s. 76: ... *vůdči osobnosti povstání si byly vědomy skutečnosti, že v době, kdy vznikaly evropské velmoci, je bez takového spojení existence samostatného českého státu nemožná.*
- 53) O tažení na Vídeň pojednal A. Gindely, Dějiny českého povstání, II, s. 54–67, 213–222.
- 54) Přehledné a vzájemně srovnatelné údaje o populační síle jednotlivých částí habsburské monarchie v raném novověku podal ve své vynikající syntéze T. Winkelbauer, Österreichische Geschichte 1522–1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter, I, Wien 2003, s. 13–15.
- 55) J. Janáček (ed.), Pavel Skála ze Zhoře, Historie česká. Od defenestrace k Bílé hoře, Praha 1984, s. 279–280.
- 56) Podle odhadu tohoto skvělého znalce habsburských financí byla zahraniční (především nizozemská) podpora českého povstání asi desetkrát nižší než subsidie, které byli schopni poskytnout středoevropským Habsburkům jejich spojenci, zejména Španělsko; T. Winkelbauer, Nervus belli Bohemici. Die finanziellen Hintergründe des Scheiterns des Ständeaufstands der Jahre 1618 bis 1620, Folia Historica Bohemica 18, 1997, s. 173–223.
- 57) Přehledné práce o dějinách berního zatížení českých zemí a o způsobu výběru berní na počátku novověku jsou staršího data: A. Gindely, Geschichte der böhmischen Finanzen von 1526–1618, Wien 1868; O. Placht, České daně 1517–1652, Praha 1924.
- 58) H. Jireček (ed.), Obnovené právo a zřízení zemské dědičného království Českého, s. 2 (*der vorgegangenen hochabscheulichen Rebellion, tamtéž, s. 3*).
- 59) A. Gindely, Geschichte der Gegenreformation in Böhmen, Leipzig 1894; W. Eberhard, Entwicklungsphasen und Probleme der Gegenreformation und katholischen Erneuerung in Böhmen, Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte 84, 1989, s. 235–257; J. Mikulec, Pobělohorská rekatolizace v českých zemích, Praha 1992; J. Válka, Morava reformace, renesance a baroka, Brno 1995 (= Dějiny Moravy II); I. Čornejová, Pobělohorská rekatolizace v českých zemích. Pokus o zasazení fenoménu do středoevropských souvislostí, in: I. Čornejová (ed.), Úloha církevních řádů při pobělohorské rekatolizaci, Praha 2003, s. 14–24.
- 60) H. Jireček (ed.), Obnovené právo a zřízení zemské dědičného království Českého – Verneuerte Landes-Ordnung des Erb-Königreichs Böhmen 1627, Praha 1888; H. Jireček (ed.), Verneuerte Landes-Ordnung des Erb-Markgraftums Mähren – Obnovené zřízení zemské dědičného markhrabství Moravského 1628, Brno 1890. O této problematice pojednal z právněhistorického hlediska K. Malý, Der böhmische Beitrag zum Modell des europäischen Absolutismus, in: Wirkungen europäischer Rechtskultur. Festschrift Karl Kroschell zum 70. Geburtstag, hrsg. von G. Köbler und H. Nehlsen, München 1997, 695–705.
- 61) J. Pánek, Mitteleuropa in den politischen Vorstellungen der böhmischen Aristokratie in der frühen Neuzeit: Von der antiosmanischen Allianz zur evangelischen Konföderation, Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 137, 2002, s. 133–146; V. Bůžek, From compromise to rebellion. Religion and political power of the nobility in the first century of the Habsburgs' reign in Bohemia and Moravia, Journal of Early Modern History 8, 2004, s. 31–45.
- 62) Nejnověji tento proces přehledně a se soupisem vybrané literatury vložil J. Mikulec, 31. 7. 1627. Rekatolizace šlechty v Čechách, Praha 2005.
- 63) V. Press, Adel in den österreichisch-böhmischen Erblanden und im Reich zwischen dem 15. und dem 17. Jahrhundert, in: Adel im Wandel. Politik, Kultur, Konfession, 1500–1700 (= Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, Neue Folge, 251), Wien 1990, s. 19–31; T. Winkelbauer, Wandlungen des mährischen Adels um 1600, in: Jan Amos Comenius und die Politik seiner Zeit, hrsg. von K. Mack, Wien – München 1992, s. 16–35; J. Pánek, Hofämter – Landesämter – Staatsämter zwischen Ständen und Monarchie an der Schwelle zur Neuzeit. Die böhmischen und österreichischen Länder im Vergleich, in: Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa. Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur vom 16.–18. Jahrhundert, hrsg. von Joachim Bahlcke, H.-J. Bömelburg und N. Kersken, Leipzig

1996, s. 39–40; J. Válka, „Die Politiques“. Konfessionelle Orientierung und politische Landesinteressen in Böhmen und Mähren, in: Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa, s. 229–241; V. Bůžek – P. Maťa, Wandlungen des Adels in Böhmen und Mähren im Zeitalter des „Absolutismus“ (1620–1740), in: Der europäische Adel im Ancien Régime. Von der Krise der ständischen Monarchien bis zur Revolution (ca. 1600–1789), hrsg. von R. G. Asch, Köln – Weimar – Wien 2001, s. 287–321; V. Bůžek – P. Král – Z. Vybíral, Der Adel in den böhmischen Ländern 1526–1740. Stand und Tendenzen der Forschung, Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 137, 2002, s. 55–98.

- 64) R. J. W. Evans, *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700*, Oxford 1979,² 1984,³ 1991; české vydání *Vznik habsburské monarchie 1550–1700*, Praha 2003, s. 61–145; V. Bůžek – J. Hrdlička – P. Král – Zdeněk Vybíral, *Věk urozených. Šlechta v českých zemích raného novověku*, Praha – Litomyšl 2002; V. Bůžek, *Šlechta ze zemí Koruny české na habsburských dvořech v předbělohorském století*, in: *Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526–1740)* (= *Opera historica* 10), ed. V. Bůžek a P. Král, České Budějovice 2003, s. 153–189; P. Maťa, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004, s. 67–69, 125–127.

Zusammenfassung

Von der Böhmisches Konföderation zur Verneuertem Landesordnung (Kontinuität und Diskontinuität in den Veränderungen des böhmischen Staates und seiner Verfassungseinrichtung an der Schwelle des Ständewesens und Absolutismus)

Mit dem Studium der Verfassungsverhältnisse zu Beginn des 17. Jahrhunderts trat die tschechische Geschichts- und Rechtsgeschichtsforschung in die internationale Diskussion über die Eigenschaften des Absolutismus und die Abgrenzung dieses Begriffes. Deren Beginn, eröffnet 1992 von dem englischen Historiker Nicolas Henshall, wurde zu einem der frequentiertesten Themen der europäischen Geschichtsforschung über die Frühe Neuzeit, das sich vor allem auf die grossen westeuropäischen Staaten konzentriert, widmet jedoch die Aufmerksamkeit der Habsburgermonarchie und den böhmischen Ländern. Der Umsturz in den böhmischen Verfassungsverhältnissen, zu dem es nach dem Jahr 1620 gekommen war, und die Verneuerte Landesordnung des Königreichs Böhmen aus dem Jahr 1627 wurden sogar für einige deutsche Forscher (Johannes Kunisch, Hans-Wolfgang Bergerhausen) zu einem exemplaren Beleg für die Existenz des Absolutismus in der Polemik mit den Gegnern dieser Ansicht.

In diesem Zusammenhang stellt sich hier die Frage, in welchem Maß sich im kritischen Zeitraum zwischen der Aufnahme der Ständeversammlung (Böhmische Konföderation, 1619) und der Verneuertem Landesordnung für Böhmen und Mähren (1627 und 1628) die plötzlichen Umstürze gezeigt haben, oder ob es zur Anknüpfung an die vorherige Entwicklung gekommen ist. Am Beispiel der Wahl, beziehungsweise der Aufnahme der neuen Könige wird belegt, dass es sogar zwischen den Verfassungsakten aus den Jahren 1619 und 1627/1628 auffallende Übereinstimmungen gab, die die Stabilität des Staates hervorhoben und zur Aufnahme des Thronfolgers noch zu Leb-

zeiten des vorherigen Herrschers führten. Aufgrund der Analyse der Territorial- und Dynastiepolitik, der Verwaltungsveränderungen, des Militärs und seiner finanziellen Sicherung, der erzwungenen Güterverschiebungen und Formen der Repression wird belegt, dass sich während der dramatischen Zeit zu Beginn des Dreissigjährigen Krieges zwei langfristige Entwicklungstendenzen gekreuzt haben, die ihre Wurzeln im 16. Jahrhundert haben. Die habsburgische Staatsauffassung stammte in allen wesentlichen Zügen von Ferdinand I., gewann jedoch erst nach der Vernichtung der ständischen Opposition im Jahr 1620 einen freien Raum für die Realisierung des „absolutistischen“ Programmes. Dagegen überwand die Ständeauffassung des Staates lange und kompliziert ihre Ideen- und institutionelle Schwankung, in ihrer Gipfform mündete sie erst im Jahr 1619 in eine moderne föderalistische Verfassung.

Zwei unterschiedliche, langfristig untereinander konkurrierende Staatskonzeptionen versuchten den gleichen Raum zu bewältigen und kamen in den Jahren 1618–1620 zur Existenzkonfrontation. Indem die „böhmische“ Konzeption auf der institutionellen Versicherung einer relativ breiten Partizipation an der Macht und auf einer (politisch einigermaßen limitierten) Religionspluralität beruhte, kam die „habsburgische“ Staatskonzeption von der Konzentration der streng hierarchisierten Macht und der institutionellen Versicherung der religiösen Unifizierung hervor. Indem die „böhmische“ Konzeption mit ihren Ausgangspunkten in die Zukunft zielte, hatte das „habsburgische“ Modell eine reale Perspektive in der praktischen Machtanwendung. Vor allem auf Grund der vielfach grösseren finanziellen Quellen setzte sich das habsburgische Konzept durch, das relativ schnell die Machtelite der böhmischen Länder transformierte, so dass sie diese Konzeption aufnahm und in der nächsten Epoche ihren Verfassungsausdruck und praktische Äusserungen unterstützte.

Na počátku 17. století vznikly v Českém království dva neobyčejné ústavní projekty, významné nejen pro země České koruny, jak se tehdy český stát označoval, ale i pro střední Evropu a ve svých důsledcích i pro další vývoj v celé Evropě. Prvým z nich byla Česká konfederace,¹⁾ kterou přijali a vyhlásili stavové České koruny po detronizaci Ferdinanda II. na generálním sněmu v roce 1619 jako součást opatření, která měla zajistit výsledky a průběh povstání proti habsburské vládě, jež bylo signálem k rozpoutání třicetileté války. Druhým ústavním dokumentem je Obnovené zřízení zemské,²⁾ které vyhlásil ze své obnovené královské moci po porážce povstání Ferdinand II. Šlo opět o součást opatření, která však tentokrát měla definitivně zabránit možnosti opětovné stavovské vzpoury a měla proměnit stát České koruny ze státu stavovského v absolutisticky ovládanou součást monarchie, patřící navěky habsburské dynastii.

Tak na počátku 17. století vyvrcholil vývoj, jehož počátky můžeme sledovat od válek husitských, kdy dohoda mezi husitskými Čechami a katolickou církví, označovaná jako basilejská kompaktáta (1434), umožnila soužití církve kališnické a katolické. O dva roky později (1436) se tato dohoda stává v Čechách ústavním zákonem, zavazujícím české krále, aby toto soužití garantovali. Roku 1485 uzavírají představitelé obou církví náboženský mír, který pak roku 1512 je prohlášen za „věčný“. Od roku 1575 mohou příslušníci církví nekatolických v Čechách užívat ochrany „České konfese“, společného vyznání víry církví nekatolických, kterou povolil ústně Maxmilián II. Od roku 1609, kdy Rudolf II. vydal majestát o náboženské svobodě, se nekatolickým církvím sdruženým pod Českou konfesi dostalo významných oprávnění, pro která lze hovořit opravdu o náboženské toleranci. Avšak nelze nevidět, že úsilí vynutit na katolických panovnicích náboženskou svobodu, bylo současně i projevem politických snah a tendencí, které směřovaly k proměně českého státního systému: strana protestantská usilovala o definitivní pro-

* Tato stať vyšla německy pod názvem „Die Böhmisches Konföderationsakte und die Verneuerte Landesordnung – zwei böhmische Verfassungsgestaltungen im Anfang des 17. Jahrhunderts“, Zeitschrift der Savigny – Stiftung für Rechtsgeschichte 122, Germ. Abt. (2005), s. 285 an. České znění je uveřejněno se souhlasem redakce tohoto časopisu.

měnu monarchie ve volební, v čele se slabým panovníkem omezeným ústavní listinou, která dávala mimořádné pravomoce stavům. Strana katolická pak se snažila o proměnu stavovského státu ve stát absolutistický, v dědičnou monarchii, spojenou s ostatními habsburskými zeměmi v personální unii. Tento politický zápas přitom neprobíhal izolovaně, dotýkal se celoevropských politických konfliktů a také byl s nimi spojován. Záhy se též ukázalo, že jeho řešení není možné pokojnou cestou

Oba dokumenty byly podrobeny historickým analýzám a byla jim v literatuře věnována značná pozornost. Avšak, pokud je nám známo, nebyl dosud učiněn pokus je zkoumat ve vzájemném srovnání a konfrontaci se stavovským právem platným v Čechách v době předbělohorské (před rokem 1618).

Oba spolu úzce souvisí a přes rozdílné motivy a cíle, které sledovaly, mají mnoho společného. Je to dáno nejen historickými okolnostmi, za jakých vznikly, ale i tím, že byly projevem snah o vytvoření středoevropské mocnosti v době, kdy vznikala a formovala se významná evropská státní centra. Přestože každý z dokumentů byl založen na jiných ideových základech, vycházel z jiných pohnutek a vedl k jiným důsledkům, zdají se na první pohled jen obráceným obrazem téhož či příčinou a následkem: jako by první z dokumentů a v něm obsažená ustanovení a postuláty a jejich důsledky vyvolaly nutnou reakci a protiopatření strany druhé. Jejich vznik v českém, středoevropském a evropském prostředí měl ovšem mnohem hlubší příčiny a zaslouží si hlubší pozornost.

Přijetí České konfederace stavovským generálním sněmem v roce 1619 bylo výrazem snah o vytvoření stavovské středoevropské konfederace ovládané protestanty, jejímž základem měl být stát České koruny, tedy ony (jak se tehdy začaly nazývat) „sjednocené země“ vytvářející jednotu založenou smluvně a otevřenou dalším středoevropským zemím, tj. zemím rakouským a Uhrám.

Obnovené zřízení zemské, vydané králem Ferdinandem II. po porážce povstání českých stavů v roce 1627 jako součást řady opatření, která měla navždy připoutat české země jako země dědičné k habsburské dynastii, zložit odpor českých stavů a nastolit panovnický absolutismus, se pak stalo základním ústavním dokumentem, jenž učinil z českého státu nedílnou součást habsburské monarchie až do jejího zániku v roce 1918.

Charakteristickým společným rysem obou dokumentů je skutečnost, že mají nepochybně ústavní povahu. Česká konfederace dokonce výlučně, zatímco Obnovené zřízení zemské je současně v duchu české právní tradice i kodifikací zemského (šlechtického) práva, která zahrnuje právní předpisy upravující i šlechtické právo majetkové, obligační, trestní, procesní, správní atd.

Oba ústavní akty spojuje i to, že překonávají v jistém ohledu tradice a kontinuitu české předbělohorské ústavnosti. Jejím základem až do roku 1500, kdy bylo vydáno první Zemské zřízení českého království (Vladislavské),³⁾ byly právní obyčeje, které se rodily a vytvářely v ústavní praxi českého státu v minulých staletích a kterých se vladislavská kodifikace nedotkla, dále právní předpisy, které byly součástí mezinárodních právních aktů, ve kterých jednou ze smluvních stran byli čeští panovníci, a konečně pak akty českých

panovníků, upravující právní postavení částí státu České koruny, tedy zemí, knížectví a lén. Českou ústavu pak tvořily i smlouvy českých panovníků se stavy a nositeli svrchovanosti částí České koruny. Od roku 1500 pak byla ústava Českého království, stejně jako Markrabství moravského, tvořena především zemskými zřízeními, tedy majícími písemnou, legislativní podobu. Obě ústavy – Českou konfederaci a Obnovené zřízení zemské – spojuje i to, že vycházejí z existence českého státu jako mezinárodněprávního subjektu a nemění základní strukturu státních orgánů a orgánů soudních, i když jim samozřejmě dávají, jak ještě ukážeme, jiné kompetence zejména ve vztahu k panovníkovi

Konfederace je sněmovním usnesením, tj. usnesením generálního sněmu zemí České koruny, Království českého, Markrabství moravského, knížectví slezských a Markrabství Dolní a Horní Lužice. Především je smlouvou těchto zemí, kterou se prohlubuje jejich státní jednota, a co do formy je současně i závazkem společné obrany (defense) zásad, na kterých spočívá. Jejimi nositeli jsou stavové jednotlivých zemí jako nositelé politické moci, avšak jen stavové evangeličtí: *A ačkoliv stavové pod obojí... sami toliko tuto konfederaci a defensi činí* (art. XLV). Stavové katoličtí mohou být účastni konfederace jen při splnění určitých podmínek, které lze shrnout do požadavku závazku dodržování ustanovení konfederace.

Klíčovými ustanoveními konfederace jsou v tomto smyslu čl. XII, XIII a XIV: první z nich ukládá katolíkům zvláštní přísahu, že nebudou nic činit proti náboženské svobodě a čl. XIII ukládá podobnou přísahu (včetně přísahy na konfederaci) katolíkům, kteří by měli vykonávat úřady zemské či úřady ve městech.⁴⁾ Čl. XIV pak dokonce katolíkům, pokud nesložili přísahu dle čl. XII a XIII, hrozí vyhnanstvím.⁵⁾ To ovšem nejsou ani zdaleka jediná omezení katolíkům: v čl. XV se zakazuje katolickým duchovním vrchnostem vykonávat vrchnost – správu, jak ve věcech duchovních, tak i světských.⁶⁾ V čl. LXXXVII se také hrozí konfiskací majetku duchovním, kteří by se nezavázali přísahou dle čl. VII a XII, a podle ustanovení čl. LXXXIX budou zbaveni stavovských práv, včetně práva účasti na sněmu, katoličtí preláti, kteří by nesložili předepsané přísahy.⁷⁾ Další článek pak dává zemím právo zakročit mocí proti těm příslušníkům stavů, kteří by odporovali těmto ustanovením (snešením).

Jednota českých zemí je pak zakotvena v čl. LV tak, že se všechny zavazují *(na věčné časy)*, že *při sobě pevně a stále držeti, ve všech potřebách dle této konfederací za jednoho člověka státi, statky, hrdla, všechno své jedni při druhých vynasaditi mají*. Předpokladem tohoto spojenectví je ovšem naprostá rovnost zemí (art. LVI)⁸⁾ a záruky nedotknutelných práv jednotlivých stavů (art. LVII).⁹⁾

Obnovené zřízení neodůvodňuje svou legalitu z české státoprávní tradice, ale vychází z teorie o propadlých právech českých stavů, která ztratily vojenským odporem vůči svému zákonnému králi, spácháním oné často citované *ohavné rebelie*.¹⁰⁾

Toto stanovisko opakuje znovu Ferdinand II. v uvozovacím patentu k Obnovenému zřízení zemskému, když zdůrazňuje, že království *... z milosti a pomoci svrchovaného Pána Boha... zase... mečem dobytí a v moc a pod poslušností naše uvéstí ráčili... a že království in forma miniversitatit se*

*pozdvihlo... Nekatolické obyvatele státu vylučuje Obnovené zřízení zemské nejen z podílu na politické moci, ale z území českého státu vůbec. Klíčovým ustanovením je v tomto smyslu art. A XXIII O religii neboližto náboženství, ve kterém jsou prohlášeny za neplatné všechny výsady, privilegia, sněmovní usnesení, rezoluce, které byly v minulosti přijaty ve prospěch stavů podobojí, dokonce s tím, že každý, kdo by se pokusil o jejich obnovení, bude trestán na cti, hrdle a statcích. Současně se zavádí v zemi výlučně náboženství katolické – *Jakož pak také napotom žádný do země anebo měst, lečby našeho svatého katolického náboženství byl, přijat býti nemá* (art. A XXIII). Jak je tedy zřejmé, každý dokument vychází ze zcela odlišné koncepce, sleduje naprosto rozdílné cíle a vytváří (či měl vytvořit) zcela odlišnou právní či ústavněprávní situaci: spojuje je jen to, že oba vznikly za závažných politických konfliktů a byly jejich výrazem a projevem převládající politické vůle. První vyjadřoval vůli stavů, respektive té části, která stála na pozicích protihabsburských a protestantských, druhý pak vůli panovníka a dvora, sledujících obnovení habsburské vlády v České koruně a nastolení takových ústavních poměrů, které by znemožnily návrat ke stavovskému radikální podobě státní moci. Z rozdílu formálně právních připomeňme zvláště, že zatímco Česká konfederace nerušila ani nenahrazovala ústavní předpisy, které byly v rozporu s novou ústavní podobou České koruny, a neměla žádnou zrušovací klauzuli, Obnovené zřízení založilo nejen novou absolutistickou podobu české ústavnosti, ale vyloučilo platnost všech právních norem (nejen ústavních), které by byly v rozporu s jeho ustanoveními. Obnovené zřízení zemské se tak stává jediným základem právního života v zemi, starší soudní nálezy a privilegia pozbyvají platnosti, respektive záleží na panovníkovi, zda je *... skrze obzvláštní Zřízení Naše za právo vysaditi chtíti ráčíme*.¹¹⁾*

Obnovené zřízení zemské tu tak buduje zcela novou právní situaci oproti době stavovské i v tom, že potlačuje stavovské chápání moci panovníka jako odvozené z práva a toho pak podřízeného právu a vázaného právem. Mění právní poměry i v tom smyslu, že mizí pojetí státu jako instituce – korporace – podřízené právu. Panovník, prohlášený v Obnoveném zřízení zemském za *legibus solutus*, stojí nad právem, on je zákon, on určuje, co je zákon, on je ztělesněním panovnické suverenity, která byla nedělitelná a zavedením prosté dědičnosti českého trůnu v dynastii měla být v Království českém věčná.

Pokusme se nyní v krátkosti ukázat na další nejzákladnější rozdíly obou dokumentů. Půjde tu zejména o právní předpisy, které upravují rozsah moci zákonodárné (A), výkonné (B) a soudní (C).

A. Pokud jde o Českou konfederaci, její předpisy dotýkající se moci zákonodárné jsou poměrně jednoduché a jejím východiskem je zachování a prohloubení dosavadních stavovských práv. To je zřejmé zvláště v art. XCV, kde se zakazuje panovníkovi, aby po již přijatém sněmovním usnesení *replikoval*, tj. žádal změnu usnesení, a sněmovníkům se dává právo nevyhovět králi a opustit sněm s tím, že případné usnesení zbylých sněmovníků, kteří by se pokusili králi vyhovět, je neplatné.¹²⁾

Konfederace také omezuje dobu trvání sněmu na 14 dnů s tím, že na prodloužení jednání se mohou stavové usnést (art. XCVI).¹³⁾ Sněmu se zřej-

mě týkají i další dva články konfederace (art. XCVII a art. XCVIII) potvrzující vyloučení *zpronevěřilých synův vlasti* (tj. těch, kteří v povstání přešli k císaři) ze stavovské obce, tedy i z podílu na výkonu moci zákonodárné.¹⁴⁾

Společné zákonodárství se předpokládá v art. XXVI, kde se stanoví, že návrhy společných usnesení vyžadují účast všech zemí. Výjimku tvoří jen volba panovníka, kdy neúčast některé země z *důležitých příčin* není překážkou platnosti volby. Postavení panovníka v zákonodárném procesu je tedy jinak ponecháno dosavadní úpravě, tj. zemským ústavám.

Obnovené zřízení zemské, které má potlačit a omezit moc stavů, věnuje zákonodárné činnosti, tj. pravomoci sněmu a panovníka, pochopitelně mnohem větší pozornost a je také mnohem výmluvnější. Hned art. A IV, který stojí v čele oddílu nazvaného *O sněmích, a jak ti držáni býti mají* (art. A IV–VIII), stanoví, že svolávání a vypisování zemských a krajských sněmů je ve výhradní pravomoci panovníka a každý, kdo by si takovou moc osvojil, je trestán na cti, hrdle a konfiskací majetku pro zločin *crimen laese maiestatis*. Art. A VI zakazuje sněmovníkům podávat návrhy sněmovních usnesení bez předběžného souhlasu panovníka a v art. A VII se považuje vytváření opozice na sněmu či jen podávání návrhů jménem skupiny sněmovníků opět za zločin proti královskému majestátu.

Obnovené zřízení zemské jen výslovně v art. V přiznává zemskému sněmu pravomoc rozhodovat o požadavcích krále na vybírání berní, ovšem nesmí být s povolováním berní spojeny politické požadavky a podmínky.

Skutečně brutální omezení zákonodárné pravomoci obsahuje art. A VIII: *Toho však sobě, též dědicům Našim, budoucím králům českým, obzvláště v moci pozůstavujeme, abychom v tomto dědičném Království Našem řád a právo nařizovati, i všecko to, což s sebou jus legis ferendae, neboližto mocnost vysazení práv přináší, činiti moci ráčili.*¹⁵⁾

B. Česká konfederace věnuje mimořádnou pozornost výkonné moci, a to především rozsahu a omezení moci panovníka. Král je volen generálním sněmem *ad personam*, zakazuje se za jeho života volba nebo korunovace nástupce (art. XXIII).¹⁶⁾ Tento zákaz může být změněn rozhodnutím všech zemí. Přísahe věrnosti zavazují stavy jen vůči panujícímu králi a nevztahují se na jeho dědice (art. XXIV).¹⁷⁾ Uvedené ustanovení tedy výrazně mění povahu státu České koruny – stává se volební monarchií a panovník má postavení, které se blíží postavení velmi slabého prezidenta.

Panovník je především zavázán respektovat a dodržovat ustanovení konfederace (art. II),¹⁸⁾ je mu zakázáno radit se o záležitostech země s cizími poselstvími a zvláště s jezuity, nesmí vybírat své rady z řad cizinců (art. III),¹⁹⁾ je zavázán k dodržování a ochraně náboženských svobod (art. VII).²⁰⁾ Panovník musí respektovat svobody a výsady jednotlivých sjednocených zemí (art. XXII).²¹⁾ Král je však omezen i řadou dalších artikulů: ve věcech vojenských smí jednat jen se souhlasem zemí (art. XXXI),²²⁾ nesmí stavět bez souhlasu země pevnosti (art. XXXII),²³⁾ nesmí žádnou ze zemí zadlužovat (art. XXXI–II).²⁴⁾ Nejdůležitějším ustanovením týkajícím se panovníka je však art. XXX, ve kterém je zakotveno právo branného odporu proti králi, který by jednal proti svobodě náboženství a konfederaci.²⁵⁾ Podstatně se změnila i povaha výkon-

ných orgánů stavovského státu. Tyto změny vycházely jak z koncepce suverenity stavů, tak i z proměny náboženských poměrů.

Důležité úřady v Českém království (nejvyšší purkrabí, nejvyšší písař, prezident české komory a apelačního soudu, podkomoří, hejtman pražského hradu, nejvyšší mincmistr a dvorský sudí), na Moravě (zemský hejtman, nejvyšší komorník, podkomoří a nejvyšší písař), ve Slezsku (vrchní hejtman a hejtmané a kancléři v dědičných knížectvích) a v Lužicích (oba zemští hejtmané a sudí) mohli nadále zastávat jen evangelíci (art. XVI).

Volba úředníků v Čechách a na Moravě náležela nyní stavům, které vybraly na každý úřad čtyři kandidáty, ze kterých pak král jednoho potvrdil. Ve Slezsku a v Lužicích se jmenování úředníků neměnilo (art. XVII).²⁶⁾

Klíčový úřad, společný všem zemím České koruny, česká kancelář se stává zárukou ústavnosti vládních aktů. Kancléř, který je povinen *neustále při dvoře J. M. Kr. ustavičně býti a zůstávati*, musí zaručit, aby z dvorské kanceláře nevycházely žádné vládní akty, které by byly v rozporu s konfederací (art. XXXV).²⁷⁾ Sankce neplatnosti postihuje všechny akty vydané kanceláří, které by byly k újmě práv a svobod stavů ve sjednocených zemích (art. XLIV).²⁸⁾

Zvláštní postavení měli mít defenzoři, jejichž přísaha byla uvedena v art. LIX. Měli mít nejen péči o dobro vlasti a sjednocených království a zemí, ale i o dodržování ústavy. V podstatě se tu tak vytvářel ústavní soud, jehož rozhodnutí zavazovala panovníka, který musel nálezy defensorů realizovat ve velmi krátké lhůtě šesti neděl (art. LXII).²⁹⁾

Naproti tomu je Obnovené zřízení zemské při úpravě moci výkonné poměrně skoupé. Je to dáno nejen tím, že nemění, jak jsme již uvedli, strukturu zemských úřadů, ale především tím, že veškerá výkonná moc je v rukou krále a ze stavovských zemských úředníků se stali vykonavatelé královské vůle, tedy královští úředníci.

V oddíle nazvaném „O Našich Královských úřadech zemských“ jsou právnímu postavení a kompetenci úředníků věnovány art. A XXXVI–A XLII. Přísahe úředníků pak obsahují art. A XLIII–A XLIX.³⁰⁾

Text Obnoveného zřízení se sice hlásí ke stavovské tradici a odvolává se na rozhodnutí krále Vladislava II. z roku 1497, o rozdělení úřadů mezi stav panský a rytířský, avšak stanoví, že úřad prezidenta apelačního soudu bude nadále náležet stavu panskému a úřad prezidenta České komory stavu rytířskému (art. XXXVI). Král si dále vymíňuje jmenování podkomořího z nobilitovaného měšťana Starého Města pražského.

Podstatná změna nastala v tom, že funkční období zemského úředníka již nebylo jako dříve doživotní, ale bylo omezeno jen na 5 let s tím, že na panovníkovi záleželo, zda dosavadního úředníka bude jmenovat znovu, či ho nahradí jinou vhodnou osobou (art. XXXIX).³¹⁾

V art. A XL je rovněž pod hrozbou těžkých trestů a královské nemilosti zakázáno prošení o úřady v době, kdy jsou obsazeny.

O podřízenosti úředníků panovníkovi vypovídají pak i jejich přísahy, obsažené v art. A XLII (přísahe nejvyššího purkrabího), art. A XLIII (přísahe ostatních nejvyšších zemských úředníků a jiných královských úředníků), art. XLIV (přísahe královských radů a přisedících zemského soudu),

art. A XLV–A XLIX, v nichž jsou uvedeny přísahy dalších úředních činitelů českého království – královské komory, dvorského a lenního soudu, hejtmana pražského hradu, nejvyššího mincmistra, krajských hejtmanů a královského prokurátora.

Tyto přísahy vycházejí z výhradní poslušnosti úředníků králi a jeho dědicům a nezavazují je již vůči zemi, tedy stavům. Důležitou změnou v nových podmínkách při zavádění Obnoveného zřízení zemského (v textu nazývaného „reformierten“), ostatně pochopitelnou, je i závazek důsledného respektování nové ústavy *ve všech i jednom každém ustanovení, artikulích, klausulích a znění jeho...*³²⁾

C. Pokud jde o moc soudní a její vykonávání a o její závislost na moci politické, lze uvést tyto základní rozdíly.

Především nutno konstatovat, že konfederace se soudnictvím vůbec nezabývá a ponechává tuto problematiku dosavadní úpravě, která stavům, majícím soudnictví ve svých rukách, zcela vyhovuje.

Pochopitelně jiný obraz nabízí text Obnoveného zřízení zemského. Článkem B I se v Obnoveném zřízení zemském počíná oddíl nazvaný *jus privatum*, který pokračuje až do art. I XXVII.³³⁾ Rozsah našeho příspěvku nedovoluje podrobnější výklad těchto článků, kterými se podstatnou měrou mění, nutno říci ve smyslu upřesnění a zjednodušení procesních předpisů včetně zavedení písemného procesu (art. C I), podoba českého šlechtického procesu na další staletí. Podstatné však jsou tu z hlediska politických cílů a potřeb dvora zejména tyto změny: především se zavádí podřízenost soudců panovníkovi. Ten je nejen jmenuje a přijímá jejich přísahu, ale může je pro neplnění povinností odvolat, ale také potrestat (art. B II).³⁴⁾ Je to panovník, jehož jménem jsou napříště vyhlašována všechna rozhodnutí soudů (art. D L), je to on, jemuž náleží právo revize soudních rozhodnutí (art. F LXXV).

Úřední řeč na soudech se proměňuje tak, že se zavádí dvojjazyčnost, čímž končí výlučné panství češtiny jako jazyka úředního (srov. čl. C II–IV).³⁵⁾ V art. D XLVII se zavádí rozdělení členů zemského soudu na dvě rady, českou a německou.³⁶⁾ Tento způsob řešení nově zavedené dvojjazyčnosti byl potom napodobován i u ostatních šlechtických soudů (srov. např. soud dvorský, art. F LXXII).

Soudnictví v době pobělohorské se tak dostává zcela do moci panovníka a ztrácí tím svou stavovskou nezávislost. Ta v době předbělohorské omezovala vliv panovníka na výkon soudnictví v tom, že předsedal (pokud byl v zemi) soudu zemskému, od kterého však nebylo možné odvolání, a dále na jmenování soudců soudu apelačního (od roku 1548), jehož působnost se však v této době vztahovala jen na soudy městské. Svobodné „nalézání práva“, které zaručovalo šlechtickým soudům možnost rozhodovat nezávisle na právu obyčejovém, respektive ho v případě potřeby svými rozhodnutími revidovat, zůstalo přitom zachováno i po vydání první kodifikace českého šlechtického práva v roce 1500.

Možno tedy říci, že rokem 1627 v Čechách a o rok později na Moravě začala působnost nové absolutistické ústavy, která pak, doplněna o Deklaratoria a Novelly v roce 1640, vytvářela rámec ústavního a politického života

podstatné části monarchie – Českého království. Ačkoliv nepochybně nezměnila nic na podstatě státní existence České koruny, přece v mnohém znamenala ztrátu politické moci stavů a nevytvořila dostatečné pouto mezi politickým „národem“ v českých zemích a dynastií, jak ostatně ukázaly události v 18. století v souvislosti s nástupnictvím Marie Terezie. Není mi myslím pochyb o tom, že politický a právní režim tak, jak byl založen Obnoveným zřízením zemským, byl v zásadním protikladu se stavovskou konfederací. Ve všech ohledech při posouzení stavovských oprávnění, počínaje volbou panovníka, vytvářením výkonného aparátu vládní moci, odpovědností nejvyšších ústavních činitelů, závislostí soudů, podrobených panovnické moci, pojetím zákonodárné moci vyhrazené panovníkovi a toliko s výhradami propůjčované stavům, závislostí politické elity na panovníkovi, jemuž je povinna skládat slib poslušnosti, se tu tak rýsuje podoba státního režimu, který je přímo modelem absolutistické vlády.³⁷⁾ Obnovené zřízení zemské však neztratilo svůj význam ani po roce 1848. Zvláštní ironií historického vývoje se stalo základním dokumentem, o který se opírala česká politika při formulování svého moderního politického programu v 19. století – českého historického státního práva. Podstata tohoto programu byla zdánlivě prostá. Jeho obsahem byla představa, že český stát tak, jak se vytvořil v průběhu staletí, nepřestal právně existovat, stejně jako nadále existují právní akty, které jej spojují s habsburskou dynastií. Tento historický český stát i v době moderní podle zastánců a tvůrců tohoto politického programu existuje i v 2. polovině 19. století v podobě státu České koruny, tedy včetně Moravy a Slezska, a je jen zapotřebí jeho existenci státoprávně a politicky uznat a realizovat, např. vytvořením společných orgánů státu České koruny, korunovačí císaře za českého krále. Všechno to samozřejmě v rámci rakouského císařství v podobě státoprávního vyrovnání s rakouskou vládou a novelizací předlitavské ústavy tak, jak se to stalo v roce 1867 při realizaci rakousko-uherského vyrovnání.³⁸⁾

Snahy dosáhnout realizace českého státoprávního programu prošly dramatickým vývojem – od pasivní rezistence českých poslanců na říšské radě, počínaje rokem 1863, přes Českou deklaraci v roce 1868, kterou byly zahájeny v českých zemích masové bouřlivé demonstrace směřující k prosazení státoprávního programu, přes dohodu českého sněmu a vídeňské vlády v roce 1871 (tzv. fundamentální články), od které vzápětí rakouští vládní představitelé odstoupili, přes návrat českých poslanců na půdu říšského sněmu v roce 1879, kdy prohlašují svou věrnost zásadám českého historického státoprávního programu, až po nezdar posledního pokusu o národnostní vyrovnání česko-německé (tzv. punktace) v roce 1890.

Česká historická literatura v 19. století ve snaze obhájit právní kontinuitu české státnosti vycházela z tvrzení, že Obnoveným zřízením zemským vznikla smlouva mezi českým politickým národem a dynastií, jejíž plnění vyžaduje dodržovat závazky v ní obsažené oběma stranami. Z pravomoci, respektive z výkonu pravomocí orgánů České koruny, pak dovozovala s odvoláním na Huga Grotia existenci českého státu, ... *v němž panovníčí rod jest dočasným uživatelem, v němž však věčným vlastníkem a stálým spoludržitelem jest národ sám.*³⁹⁾

Avšak idea českého státního práva z politické scény nezmizela. Na konci roku 1892 a počátkem roku 1893 se ve vídeňském parlamentu, v jeho poslanecké sněmovně konala v souvislosti s debatou o návrhu státního rozpočtu rozsáhlá a bouřlivá diskuze, jejíž součástí byly české státoprávní požadavky.⁴⁰⁾ V této diskuzi obhajovali český státoprávní program především poslanci reprezentující tehdy novou politickou sílu v českých zemích – stranu mladočeskou. Je pozoruhodné, že jimi byli především T. G. Masaryk, pozdější první prezident Československé republiky, která vznikla v roce 1918, a Karel Kramář, její první ministerský předseda.

Obhajoba českého programu vycházela tehdy především z kritiky stávající rakouské ústavy prosincové z roku 1867. Pro Masaryka jako obhájce státoprávního programu pak česká ústava založená na českém státoprávním programu není jen státním vědomím českého národa, ale ústavou platnou. Podobně i Kramář prohlašuje českou ústavu za platnou a vidí její podstatu ve třech znacích – ve vzájemnosti zemí České koruny, ve smluvním vztahu k dynastii a v její legislativní a administrativní nezávislosti. Obsahem parlamentní debaty se tehdy staly právní dějiny zemí České koruny a klíčovým dokumentem právě Obnovené zřízení zemské, jehož citaci využívali jak zastánci, tak zejména němečtí odpůrci českého stanoviska, pro které byla realizace programu nepřijatelná. Masaryk byl dokonce v projevu svého odpůrce obviněn z velezrady.

Obhájci českého státoprávního programu se ovšem museli vyrovnat s absolutistickým charakterem Obnoveného zřízení zemského, který jim také předhazovali jejich odpůrci. Šlo tu zejména o omezenou moc stavů, zejména pokud jde o možnost změny ústavy či vůbec zákonodárnou pravomoc sněmu. Obnovené zřízení podle obhájců zavazovalo tehdejší politický národ – stavy – poslušností a věrností a jenom přísaha věrnosti panovníkovi otevírala stavům cestu k uplatnění jejich práv politických. Avšak současně i čeští panovníci Obnoveným zřízením zemským byli přísahou zavázáni respektovat a dodržovat stavovská práva a svobody panovníkem potvrzené, tedy i samotné Obnovené zřízení. Podle obhájců českého státoprávního programu tak tento vzájemný vztah naplňoval představu o smlouvě dynastie s českým národem, o smlouvě, kterou musí plnit obě strany.

Při reálném pohledu na možnosti uplatnění českých státoprávních nároků v rámci monarchie muselo být jejich zastáncům ovšem zcela zřejmé, že spíše než o reálné ústavní předpisy jde o státoprávní usilování, o fenomén státnosti, o vědomí státoprávní tradice, jejíž síla se však měla záhy projevit, jak ukázala 1. světová válka. To, co zbylo z české historické ústavy, byla tedy osoba panovníka a pouto, které spojovalo české země s dynastií, přičemž však dědičný nárok Habsburků na královský titul mohl zaniknout nejen neexistencí dědiců mužského či ženského pohlaví či nezpůsobilostí posledního dědice k výkonu vlády, ale také i vzdáním se dědičných nároků na český trůn.

Vznik Československé republiky v roce 1918 se tak stal naplněním idejí českého státoprávního programu, ovšem naplněním v jiné historické situaci a v jiné podobě. Nový stát vznikl přes odpor Němců v českých zemích žijících, mimo rámec rakouského státu a popření rakouské ústavy. Spojoval v sobě nejen historické země České koruny, ale i Slovensko a Podkarpatskou Rus.

Definitivní rozchod s ústavními poměry bývalé monarchie rakousko-uherské, a tedy i s ideou českého historického státního práva, a tedy i s Obnoveným zřízením zemským, přineslo dne 14. listopadu 1918 nejen prohlášení ministerského předsedy Karla Kramáře v Národním shromáždění ČSR o sesazení císaře Karla a o vzniku Československé republiky, které bylo přijato akla- mací, ale posléze i uvozovací zákon k československé ústavě (zák. č. 121/1920 Sb. z. a n.), čl. IX, kterým byly zrušeny všechny ústavní zákony, odporující nové ústavní listině.

poznámky

- 1) Problematika vzniku a obsahu České konfederace byla jak v české, tak německé literatuře věnována mimořádná pozornost. Srov. K. Adamová, K otázce konfedačních snah v českém státě na počátku 17. století, in: Právněhistorické studie 27, Praha 1986; táž, K historii evropského federalismu, Praha 1997; táž, Souverenität und Gesamtstaat im Werk des Johannes Althusius und dessen Beziehung zur Tschechischen Konföderation von 1619, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, G. A., 119 Band, 2002, s. 157–174. Z novější německé literatury srov. J. Bahlcke, Der verhinderte Unionsstaat. Der böhmische Länderverband des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit aus der Sicht des Margrafs Oberlausitz, in: Die Oberlausitz und Sachsen in Mitteleuropa, Festschrift zum 75. Geburtstag von Prof. Karlheinz Blaschke, Görlitz – Zittau 2003, s. 11–28; týž, böhmische Krone zwischen staatsrechtlicher Integrität, monarchischer Union und ständischem Föderalismus. Politische Entwicklungslinien im böhmischen Länderverband vom 15. bis 17. Jh., in: T. Fröschl (Hg.): Föderationsmodelle und Unionstrukturen. Über Staatenverbindungen in der früheren Neuzeit vom 15. zum 17. Jh., Wien – München 1994, s. 83–103; týž, Konfessionalisierung der Aussenpolitik? Die Rolle der Konfession für die Aussenbeziehungen der böhmischen Stände im späten 16. und frühen 17. Jh., in: F. Beiderbeck – G. Horstkemper – W. Schulze (Hg.), Dimensionen der europäischen Aussenpolitik zur Zeit der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert, BWV Berlin 2003, s. 265–284; týž, Wird „Behemb ein Holländisch gourbenament“? Das böhmisch-pfälzische Staaatsgründungsexperiment in europäischer Perspektive, in: Der Winterkönig, Haus der Bayerischen Geschichte, Augsburg 2003, s. 94–100. Z hlediska právněhistorického pojednal o této problematice K. Malý, Změny státního zřízení v českém stavovském povstání, Folia Historica bohemica, 8, Praha 1985, s. 63–88. Nové pohledy přináší studie Z. Vybírala, Stavovství a dějiny moci v českých zemích na prahu novověku, Český časopis historický 4/2001, s. 725–759.
- 2) Obnovené zřízení zemské vyvolalo pozornost v posledních letech zvláště v souvislosti s diskuzí o pojmu státního absolutismu, srov. kupř. H. W. Berghausen, Die „Verneuerte Landesordnung“ im Böhmen 1627: ein Grunddokument des habsburgischen Absolutismus, in: Historische Zeitschrift, Bd. 272, Heft 2 (April 2002), s. 327–351. Ke změnám české ústavy v roce 1627 srov. K. Malý, Der böhmische Beitrag zum Modell des europäischen Absolutismus, in: Wirkungen europäischer Rechtskultur, Festschrift für Karl Kroesschel zum 70. Geburtstag, G. Köbler – H. Nehlsen (Hg.), München 1997, s. 695–405. Tato studie vychází ze starší práce téhož autora, K otázce právního zakotvení feudálního absolutismu v Čechách, AUC – Philologica et Historica, Studia historica XXXVI, Praha 1989. Zde je uvedena také starší česká literatura. Obnovenému zřízení zemskému je také věnována dizertace L. Rentzowa, Die Entstehung und Wirkungsgeschichte der Verneuten Landesordnung für das Königreich Böhmen von 1627, Peter Lang, Frankfurt a. M., 1998, Rechtshistorische Reihe, Band 172. Dizertace obsahuje také novou edici německého textu. Soudnímu procesu v OZZ je věnována stať M. Kadlecové, Verneuerte Landesordnungen in Böhmen und Mähren (1627/1628), Das prozessuale Vorverfahren, Zeitschrift der Savigny-Stiftung, G. A., Bd. 120, 2003, s. 150–179).
- 3) K dějinám české ústavnosti srov. Sborník mezinárodní konference konané 7.–8. prosince 2000 v Praze, Vladislavské zřízení zemské a počátky ústavního zřízení v Českých zemích (1500–1619), ed. K. Malý – J. Pánek, Karolinum, Praha 2001.
- 4) Text České konfederace je citován z publikace Z. Veselý, Dějiny českého státu v dokumentech, Praha 1994. Srov. tamtéž, s. 165, art. XIII: *Žádná osoba náboženství pod jednou nemá*

- jak k vyšším, tak i k nižším úřadům, též v městech k úřadům městským a do rady potřebována býti, leč by se při činění úřední povinnosti prvé přísahou zavázala, že chce majestáty, sjednocení a obzvláště tuto konfederaci zdržeti, s tím oderčením, které v sedmém a dvanáctém artikulu doloženo jest.*
- 5) Tamtéž, s. 165–166, art. XIV: Žádný pod jednou od nejvyššího až do nejnižšího nemá v sjednocených zemích, kdežby byli, trpín býti, lečby se podobným způsobem k těm povolením a sjednocením strany svobody v provozování náboženství, obzvláště pak této konfederací s tím, které nahoře v 7. a 13. artikulu doloženo jest, odřeknutím přísahou zavázal.
 - 6) Tamtéž, s. 166, art. XV: Nemá také ve všech těchto sjednocených zemích žádný z lidí duchovních pod jednou, buď vyššího nebo nižšího důstojenství, pod žádným zámyslem, jakby ten vymyšlen býti mohl, jakou vrchnost nad evangelitskými u věcech duchovních, mnohem méně v světských, sobě osobovat.
 - 7) Tamtéž, s. 172, art. LXXXIX: Stavové pak a přední lidé duchovní, jako biskupové a těm podobní, kteří by se touž měrou k zdržení majestátův s výš psaným odřeknutím zavázati nechtěli, dále za žádný jiný stav jmíni a držání býti, ani také žádného místa v směnách míti nemají.
 - 8) Tamtéž, s. 169, art. XVI: Avšak mají tyto všechny sjednocené, k Koruně české přináležející země nyní i budoucně ne jinak než za věrné spoluoudy držány a jmenovány býti, a mimo přednost, která se od starodávna zachovávala, jedna země nad druhou žádné vrchnosti sobě osobovati nemá.
 - 9) Tamtéž, s. 169–170, art. LVII: Ani také jedna druhé, jako i žádný stav druhého v jejich právech, svobodách, zřízeních zemských a privilegiích utiskovati a žádné překážky činiti nemá.
 - 10) Srov. uvozovací patent Ferdinanda II. k Obnovému zřízení zemskému: ... mezi všemi jinými věcmi o to nejvíce jsme pečovali, jakby v dotčeném dědičném království Našem Českém čest a sláva Boží vzrůst svůj bráti, a ti, kteří jsou se proti Nám, jakožto jich pořádné a od Boha přestavené vrchnosti pozdvíhli, i té minulé vysoce ohavné rebellie (skrze kterauž netoliko vlast jich, ale i všechna křesťanská království a země zbaurené a v nepokoj uvedené jsou) účastna učinili, vedle zasloužení a povahy takového neslýchaného přečinění, i pro uvarování škodlivých příkladův, kteřížby budaucně netoliko Nám, ale i jiným potentátům křesťanským z toho následovati mohli (majíce však na pozoru přítom milostivost Naši císařskou) ztrestání byli...
 - 11) Tamtéž: Z těch tedy příčin Naše toto následující Obnovené Zřízení Zemské jsme vůbec vydati... i sobě moci netoliko tohoto Zřízení Našeho Zemského k rozšíření, změnění, opravení i činění toho, což sebou jus legis ferendae přináší, zanechat; ano, i v tom se stavům, poslušným poddaným Naším, věrným milým, milostivě zakázati ráčili, že ty některé případnosti, kteréž do tohoto Zřízení Našeho Zemského pojaté nejsou, o nichž předešle žádného psaného práva nebylo, než toliko vedle starých nálezův v podobných přech od soudcův rozeznávané a skoncované bývali; když ti nálezové, (jakž již o tom od Nás poručeno jest) shledání a Nám přednešení budaou, že je tolikéž skrze obzvláštní Naše za právo vysaditi chtíti ráčíme.
 - 12) Srov. Česká konfederace, s. 172, art. XCV: A na čem se stavové jedné nebo druhé země při směnách a sjezdích obecních jednou snesou, a co králi na proposici za odpověď dají a svolí, přítom po každé na konec zůstáno býti má a nic se proti tomu replikovati nemá. Pakli by co replikováno bylo, aby stavové nebyli povinni toho přijímati, nýbrž se rozjeti mohli. A jestliže by po jejich odjezdu od pozůstalých co zavíráno bylo, tomu aby jini dosti činiti povinni nebyli.
 - 13) Tamtéž, s. 172, art. XCVI: Nemá také žádný sněm déle trvati než dvě neděle, leč by stavové sami pro obecné dobro toho nějakou potřebu uznali.
 - 14) Tamtéž, s. 172, art. XCVII: Strany těch osob, zpronevěřilých synův vlasti, o kteréž jsou se stavové čeští při minulém sjezdu usnesli, že jedni v zemi, druzí v úřadech trpíni býti nemají. Art. XCVIII: Nápodobně na čem se stavové sjednocených zemí v té příčině nyní anebo budoucně snesou, to vedle dotčeného snešení v skutek uvedeno a při takovém snešení toho zůstaveno býti má.
 - 15) Toto právo vylučné moci zákonodárné opakuje Obnovené zřízení zemské v art. GX, který stanoví tresty za odmítnutí vojenské pomoci králi: Jakož pak také co se obhajování země dotýče, jakž bychom My řád a právo o tom naříditi chtěli, toho sobě vždycky v moci Naši ponechávati ráčíme. Srov. Codex iuris bohemicus, Tomi V. Pars. 2 ed. Herm. Jireček, Praha 1888, s. 270. V Deklaratoriích a Novelách, vydaných v r. 1640 k OZZ, se v art. A a IX připouští v nevýznamných záležitostech, které by se netýkaly královských výsad (regalií), po předběžném souhlasu panovníka či jeho komisaře zákonodárná iniciativa a usnášení stavů, avšak takové usnesení nabývalo právní moci a mohlo být tištěno jen se souhlasem panovníka.

- 16) Česká konfederace, s. 166, art. XXIII: Tolikéž nemá na časy budoucí za živobytí panujícího krále žádný jiný na čekanství, mnohem méně na království volen neb korunován býti, lečby všechny sjednocené země samy toho potřebu uznávající za to žádaly.
- 17) Tamtéž, s. 166–167, art. XXIV: Přísahy také na potomní časy mají toliko na samého krále a na žádného jeho dědice se vztahovati.
- 18) Tamtéž, s. 164, art. II: Zatím má hned předně v této konfederaci zavřin býti i jí užívati král, pokudž privilegia, majestáty, porovnání a sjednocení i také všechny artikule, v této konfederaci obsažené, milostivě na pozoru míti, podle toho svůj regiment řídit, i také ve věcech náboženství a spravedlnosti se dotýkajících všechny země bez rozdílu náboženství jednotejně chrániti ráci.
- 19) Tamtéž, s. 164, art. III: Král nemá s žádným jezuvitem, s cizími poselstvími neb radami o věci země této se dotýkající, se raditi, ani také nížádných cizozemcův k předním úřadům, radám nebo expedicím, též k městským, konšelským nebo jiným úřadům potřebovati.
- 20) Tamtéž, s. 165, art. VII: Předešlím má král majestáty a povolení strany náboženství jako i to sjednocení, mezi evangelitskými králi Českého a knížectví slezských l. 1609 učiněné a od J. M. krále potvrzené, též tuto předešle od někdy císaře Mathiáše slavné paměti l. 1614 týmž zemím dopuštěnou a nyní učiněnou a zavřenou konfederací se všemi v ní doloženými artikuli, tak jakž sama slova s sebou přinášejí, beze všech výmínek aneb postranních výkladův potvrditi, a zejména té v některých sněmích a právech duchovních se nacházející výjimky, že kacířům nemá se víra držeti a druhé o rozhršení od jakékoli přísahy se odřici.
- 21) Tamtéž, s. 166, art. XXII: A poněvadž tyto země, jako česká, moravská, slezská a lužická, nejsou žádné dědičné země, nýbrž mají své svobodné volení a některé z pouhé vůle se připojili: pročež žádný král nemá moci nic na újmu svobod jejich o nich řídit.
- 22) Tamtéž, s. 167, art. XXXI: Nebude a nemá také míti moci král bez povolení zemí jakou válku začíti, ani verbuňkův nařizovati, méněji cizí lid do těchto zemí uvozovati, lidem vojenským jaká místa v zemích nebo městech obsazovati, anebo laufu, durchcugku, mustruňku neb obdaňku komu dopouštěti.
- 23) Tamtéž, s. 167, art. XXXII: Také nemá král té moci míti, v které z sjednocených zemí jakou pevnost bez povolení země stavěti.
- 24) Tamtéž, s. 167, art. XXXIII: Podobně nemá král nyní ani na budoucí časy na žádnou z sjednocených zemí bez jich povolení žádných dluhův uvozovati, též stavy a města k žádnému rukojemství přinučovati.
- 25) Tamtéž, s. 167, art. XXX: Jestližeby pak mimo všechnu naději proti svobodnému provozování náboženství, sjednocení a této učiněné konfederací něco takového, což by proti tomu všemu čelilo, před sebe vzal nebo vzíti chtěl, tak že by země k defenzí přinuceny byly, v takové příčině všickni stavové těchto sjednocených království a zemí ihned svých přísah mají osvobození býti, a to, co by budoucně před sebe vzali, nemá jim k žádné urážce důstojnosti a vyvýšenosti královské vykládáno anebo přičítáno býti.
- 26) Tamtéž, s. 166, art. XVII: A aby hodné osoby k dotčeným nejuv. zemským úřadům potřebovány býti mohly, má všudy volení neb jmenování jistých osob k týmž úřadům v každé jedné zemi stavům, potvrzením pak jich králi náležeti. A co se království Českého a margkrabství mor. dotýče, od jednoho každého stavu k každému úřadu čtyry osoby jmenovány a z těch od krále jedna vybrána a na týž úřad potvrzena býti má, však tak, že to, co se tkne téhož jmenování osob úředních v Čechách a v Moravě, knížatům slezským, jako i hořejším lužičanům na újmu jich privilegii a svobod býti nemá.
- 27) Tamtéž, s. 167–168, art. XXXV: Obzvláště poněvadž vedle starobylého obyčeje nejuv. kancléř království Českého při dvoře J. M. Kr. ustavičně býti a zůstávati má a povinen jest, tak aby z české dvorské kanceláře žádné poručení jak jménem J. M. Kr., tak žádného kohokoliv jiného vědomě nevycházela, která by podle majestátu, zřízením zemským, právním, svobodám, starobylým zvyklostem a obyčejům neb výsadám, jako i proti tomu všemu, jímž se přivtělené země řídí a spravují, jakýmkoliv způsobem čelila: protož má toho při tom i ještě zůstaveno býti, a takové prvé nikdy nebyvalá neobyčejná a sama proti sobě čelící, bezprostředná, na potupu a lehkost zemí, i také zřízeného v jedné každé práva, svobod a dobrých chvalitebných obyčejův se vztahující porušení nikterakž vycházeti ani přijímána býti nemají. Psaní pak, která jménem J. M. Král. Stavům těchto sjednocených zemí, anebo soudu zemského anebo obyvatelům společně neb rozdílně a obzvláště z české kanceláře činěna bývají, s takovou povolností, mírností a rozsařností, jakž se to za času panování předešlých králův českých

- slavné paměti zachovávalo, i budoucně bez dotýkání anebo nemilosti hrození vycházeti mají.
- 28) Tamtéž, s. 169, art. XLIV: Žádná královská poručení, kteráž by s vědomím krále aneb jménem J. Msti vyšla, a na újmu práv, svobod a řádův všech nebo kteréhokoliv stavu v sjednocených zemích se vztahovala, nemají napotom z žádné expedicí vydávána, ani stavové a města týmž poručením zadosti činiti povinni býti.
- 29) Tamtéž, s. 170, art. LXII: Kdyby kde jací ústkové se dítí chtěli, mají ty osoby, jichž by se dotýkalo, nadepsaným defensorům v jedné každé zemi to v známost uvéstí, a oni mají o to radu držeti, jak by tomu spomoženo býti mohlo. A pokudž by zapotřebí uznali, mají to hned na J. M. Kr. anebo místodržící J. M. v jedné každé zemi vznéstí, a král to, od vznešení toho na J. M. v šesti nedělích, k nápravě má přivéstí.
- 30) Příklad prvního ze zemských úředníků Království českého, nejvyššího purkrabí, která byla v OZZ vzorem pro ostatní zemské úředníky, obsahuje art. A XLII: ... Já N. N. přísahám Pánu Bohu všemohoucím, blahoslavené Panně Marii matce Boží, všem svatým a Vám (titul) N. N. jakožto králi Českému a mému pravému dědičnému pánu, Vaší Královské Milosti kmene a po Vaší Královské Milosti v Vaší Královské Milosti kmene a krve pošlým, budaucím králům a dědicům tohoto království, věren a stálý býti a v tomto úřadě nejvyššího purkrabství Pražského, kterýž mi se nyní od Vaší Královské Milosti svěruje, jak chudému tak i bohatému rovného práva udělovati, obzvláště pak jak v obecních, království a **politii** jeho se dotýkajících věcech, tak i v udělování spravedlnosti vedlé tohoto Obnoveného královského Zřízení Zemského, ve všech i jednom každém ustanovení, artikulích, klausulích a znění jeho ve všem upřímně a věrně řídití, všechny tejnosti Vaší Královské Milosti i v radách zachovati a k ničemuž jinému v nejmenším se pohnauti nedati, a to ani pro přízeň ani pro nepřízeň, bázeň, přátelství ani nepřátelství, aniž pro kteraou jinou věc, jakžby ta koliv jmenována býti mohla, vše věrně a upřímně. Tak mi Pán Bůh pomáhej, blahoslavená Panna Marie matka Boží a všickni svatí. Viz Codex iuris bohemicí, T. V. P. 2, s. 54–56.
- V Deklaratoriích a Novelách k OZZ jsou bývalí stavovští úředníci výslovně označováni jako královští nejvyšší zemští úředníci s důrazem na jejich „královský charakter“ (art. A a 21). Příslušenství ve formě poddanské přísahy musel, podle art. A a 3 skládat každý příslušník panského a rytířského stavu, který dosáhl 20 let. Pokud ji nesložil, pozbýval práva účasti na zemských sněmech, soudech, nemohl klást do zemských desek a vykonávat úřady. Tato povinnost se týkala i prelátů (art. A a 1).
- 31) OZZ, op. cit., s. 52, art. A XXXIX: Ačkoliv až posavad s Našimi úřady zemskými tak zachovávalo bylo, že když jest někdo od králujícího krále k takovému úřadu milostivě nařizen byl, on v takovém obyčejně po všecken čas života svého až do smrti zůstával. My však tomu milostivě chytíme, aby žádný z dotčených Našich královských úřadův přes pět let déleji netrval.
- 32) Tamtéž, s. 54, art. A XLII.
- 33) V edici Rentzowa, viz pozn. 2, s. 282–374, není poslední článek „Von denen Vises“ číslován, na rozdíl od edice Codex Juris Bohemicí, Tomi V. Pars 2, Edition H. Jireček, Prague, Vindobonae, Lipsiae 1888, s. 327.
- 34) Po častějších nedochvilnostech a nepřítomnosti soudců zemského soudu přicházel postih panovníka. Tamtéž, str. 66–68, art. B II: ... tak, abychom My jemu pro takovou jeho trvající nepilnost a neposlušnost buď od téhož Našeho královského saudu zemského odpuštění dali, aneb také vedle uznání, jiným způsobem jeho k strestání přivéstí, se **resolvirovati** moci ráčili.
- 35) Tamtéž, s. 120, art. C II: A poněvadž tomu milostivě chytíme, aby řeč česká a německá v Našem dědičném království Českém zároveň průchod a vzrůst svůj měla. Protož spisové buď v české nebo německé řeči podávány býti mají. Na takový však způsob, aby kdež vědomé jest, že obviněný německé řeči povědom není, žaloba v české a když české řeči není povědom, tehdy v německé, a když obviněný rozený Čech nebo Němec není, v jedné nebo druhé řeči (tím vším způsobem, jakž svrchu o řezaných cedulích dotknuto jest) dodána, a tak potom v též řeči až do skončení pře **procedirováno** bylo, a v takovém processu, tak dobře při saudu zemském jako při dskách zemských, žádau jinou řeči nic podáváno, jednáno a konáno býti nemá.
- 36) Tamtéž, s. 192–194, art. D XLVII: A jakož My to milostivě obmysleti ráčíme, kterakby obojí řeč česká i německá takový průchod měla, aby všickni saudcové zemští jedné jako i druhé řeči povědomost míti mohli, ale poněvadž by to z počátku poněkud za obtížné přišlo: protož z té

- příčiny, pro lepší a spěšnější fedruňk výpovědi, kdyžby se tak na saud zemský zároveň české i německé věci podali, má nejvyšší sudí zemský nejvyšší úředníky a saudce zemské na dvě rady (jakž se to i při jiných slavných saudech zachováva) rozdělití, kdežto v jedné té radě toliko ti, kteříž německého jazyku dobře povědomí jsou, seděti, a tu také německé věci se přednášeti a čísti, v druhé pak radě ti, kteříž dobře česky umějí, sedati, a tu rovně též akta v českém jazyku podávána podobným způsobem přednášena a čtena býti mají. A v jedné té radě nejvyšší sudí zemský a v druhé nejvyšší komorník, v nepřítomnosti pak jeho některý jiný z nejvyšších úředníkův zemských, správu míti a jako za presidenta zůstávati bude, jakž toho všeho v příčině té, jako i z strany osob, kteréby v jedné neb druhé radě, co se rozdílu řeči dotýče, sedati měly, při jeho, nejvyššího sudího zemského, rozvržení a rozdělení milostivě zanechávati ráčíme. Při uvažování pak jedné každé výpovědi, při nejmenším osm osob, vedle presidenta, a tak v přítomnosti jich devíti, potaz v té řeči, v které se spisy podávali, držán i výpověď sepsána býti má. A když se tak o výpověď nebo ortel vedle většího počtu hlasův snesau: to potom na plném saudu zemském (po učinění však nejprve krátké relací, kterauž president, oznámice při tom, jaká se výpověď a v které příčině stala, učiniti má) čteno a publikováno bude. Co se snadnějších rozsudkův dotýče, ti od jedné každé rady stranám ihned se oznámiti mohau.
- 37) K tomu srov. H. W. Bergerhausen, Die „Verneuerte Landesordnung in Böhmen 1627, ein Grunddokument des habsburgischen Absolutismus“, který dochází ke stejným závěrům jako mé starší studie. Viz pozn. 2).
- 38) Srov. V. Urfus, Pobělohorský absolutismus a literatura českého státní práva, in: Studia Historica XXXVI, Historická úloha absolutní monarchie ve střední Evropě 17.–18. století, AUC – Philosophica et Historica 3, 1989, s. 55–61. Naposled srov. K. Malý, České historické státní právo a státoprávní diskuze ve vídeňské poslanecké sněmovně 1892–1893. Pocta prof. V. Pavlíčkovi k 70. narozeninám, ed. V. Jirásková, R. Suchánek, Praha 2004.
- 39) Srov. J. Kalousek, České státní právo, 2. vydání, Praha 1892.
- 40) K této parlamentní diskusi srov. J. Kovtun, Slovo má poslanec Masaryk, Praha 1991, zvl. s. 107–131 a 144–154.

Zusammenfassung

Die Böhmisches Konföderationsakte und die Verneuerte Landesordnung – zwei böhmische Verfassungsgestaltungen zu Beginn des 17. Jahrhunderts.

Zu Beginn des 17. Jh.s sind zwei bedeutende verfassungsrechtliche Projekte entstanden, welche das politische und Staatssystem des Staates der Böhmisches Krone tief beeinflussten. Das erste war die Böhmisches Konföderation von 1619 und das zweite die Verneuerte Landesordnung aus den Jahren 1627 für das Böhmisches Königreich und 1628 für das Markgraftum Mähren. Der Autor vergleicht in der Studie beide Projekte, untersucht ihren Inhalt und ihre Folgerungen, die sich ergaben oder die im Falle der Böhmisches Konföderationsakte in der Rechtsordnung und dem politischen Regime des Staates eintreten sollten.

Der Autor charakterisiert die Böhmisches Konföderation als einen Ausdruck der Bemühungen um die Bildung einer protestantischen mitteleuropäischen Konföderation, deren Mittelpunkt die Böhmisches Krone bilden, aber auch durch Konföderationsverträge die Stände von Unter- und Oberösterreich und Ungarn umfassen sollten. Die Verneuerte Landesordnung, erlassen durch die Autorität König Ferdinands II., betrachtet der Autor als einen

Bestandteil einer Reihe von Massnahmen, die für immer die böhmischen Länder als Erbländer mit der Habsburger Dynastie verbinden und nach dem Bruch des Widerstandes der Stände ein absolutistisches Regierungssystem einführen sollten.

Es wird konstatiert, dass beide Dokumente durch ihren Verfassungscharakter und – die Böhmisches Konföderationsakte ausschließlich – aus den böhmischen Verfassungstraditionen hervorgingen. Die grundlegenden Unterschiede bestehen dann nicht nur in den Zielen beider Dokumente – die Konföderation will einen Ständestaat mit einem von den Ständen abhängigen und ihnen verantwortlichen Monarchen bilden, die Verneuerte Landesordnung dann einen absolutistischen Staat, abhängig vom Willen des Monarchen und mit ausschließlich katholischen Ständen – aber auch darin, dass mit der Böhmisches Konföderation eine Verfassungseinheit aller Kronländer gebildet werden sollte, während sich die Verneuerte Landesordnung getrennt nur auf Böhmen und auf Mähren bezog.

Beide Dokumente werden dann vom Autoren auf ihre Regelung der gesetzgebenden vollziehenden und rechtssprechenden Gewalt, auf einen Vergleich der einzelnen Bestimmungen und eine Konfrontation mit der ständischen staatsrechtlichen Tradition analysiert. Der Autor kommt dann zur Schlussfolgerung, dass im Jahre 1627 in Böhmen und Mähren eine neue Verfassung in Geltung trat, die nach ihrer Ergänzung durch die Deklaratoria und die Novellen von 1640 ein absolutistisches Staatsmodell bildete. Obwohl sich nichts an der Grundlage der Existenz des Staates der Böhmisches Krone änderte, kamen die Stände um ihre politische Macht und zum Verlust der Beziehungen zwischen der „politischen Nation“ und dem Herrscherhaus, wie es später die mit der Nachfolgerschaft Maria Theresias verbundenen Ereignisse erwiesen. Der Autor führt weiter aus, dass das politische und das Rechtssystem in einem grundsätzlichen Widerspruch zur ständischen staatsrechtlichen Tradition stand, so wie sie von der Böhmisches Konföderation verkörpert wurde. In allen Gebieten des rechtlichen und politischen Regimes traten Grundzüge in Erscheinung, nach welchen der böhmische Staat nach 1627 nur als absolutistischer Staat betrachtet werden kann. Diese Tatsache trat nicht nur im Gebiet der beschränkten und abhängigen Rolle des ständischen Landtages, also in der Gesetzgebung, im Verlust einer Beteiligung an der böhmischen Thronfolge, in der Verantwortung der höchsten Funktionäre des Staates auf, aber auch der Abhängigkeit der Gerichte vom König und der Pflicht der Stände demselben Gehorsam zu geloben.

Als Ironie der Geschichte betrachtet dann der Autor die Tatsache, dass gerade die Verneuerte Landesordnung, in der 2. Hälfte des 19. Jh., zu einem Ausgangspunkt der Formulierung und Verteidigung des politischen Programmes des „Böhmischen historischen Staatsrechts“ wurde.

I. Terminologická poznámka

Obě slova v názvu mého příspěvku jsou problematická a potřebují předběžného vysvětlení. Adjektivem „barokní“ označujeme skutečnost, která v sobě nese obsah a význam slova baroko. Toto slovo uvedla do odborného diskurzu umělecká a kulturní historie 19. století. Sama doba, kterou ve vědě pokládáme za barokní, toto slovo v jeho dnešním významu neznala. Neoklasická estetika, jež baroko uvedla do dějin umění jako označení stylu, mu dala negativní význam. Označovala jím protiklad klasického stylu pokládaného za ideálního způsob umělecké tvorby. Díla, která neodpovídala klasickým normám odvozených z antiky a klasické renesance, tj. nebyla harmonická, uměřená, v klasickém pojetí dokonalá a krásná, byla – jak je postiženo v českém ekvivalentu adjektiva barokní v češtině 19. století – bizarní. Působí disharmonicky, vzrušeně, přehnaně, neobvykle, expresivně, chaoticky. V těchto významech přešlo baroko do běžného jazyka. V době vlny barokní módy ve Francii na počátku druhé poloviny minulého století jsme mohli číst v novinách, že fotbalový zápas, který se vymkl soudci z rukou a rozvášněné fandky musela uklidňovat policie, byl barokní. Nebo byl barokní požár, který se vymknul kontrole hasičů a způsobil nesmírné škody.

Původní pejorativní význam slova baroko v estetice se změnil v pozitivní v době, kdy moderní umění zjistilo svou příbuznost s barokem, zejména v principu umělecké svobody a nerespektování akademických, vesměs klasicistických norem. V barokním umění byla také obsažena jeho lokální pluralita, nacionální ráz a lidovost, odpovídající cítění romantiky a nacionalismu. Ve 20. století se pozitivní a moderní obsah barokního umění a cítění zcela prosadil, dokonce i v baště klasicismu Francii. K pozitivnímu přijímání a pak k módě baroka zde přispěly nemálo i práce vynikajícího znalce českých dějin a českého baroka Viktora Louise Tapié. Tapié formuloval také některé základní teze sociologie a politiky baroka, například jeho sepjetí s „venkovským“ prostředím a s feudalismem. A také uvedl v zemi klasicismu ve známost velká díla barokní architektury a barokního umění střední Evropy.¹⁾

Úspěšného termínu se jako obvykle chopily i jiné vědy, zejména kulturněhistoricky orientovaná historie. Z označení stylu bylo postupně přeneseno

slovo baroko na označení epochy. Byly nalezeny rysy, které byly pro tuto dobu příznačné nejen v umění, ale i v myšlení, psychologii, mentalitě a dokonce i v politice a snad i v právu (i když popravdě řečeno právní teorie kunst-historické terminologii vždy vzdorovala). Jakmile se prosadí označení doby určitým uměleckým, estetickým nebo psychologickým znakem nebo souborem znaků, nastane zpětný pohyb označování od slova k historické realitě „stylové“ doby a tato realita je do estetických pojmů, jak se říká, vtěsnána nebo zarámována. Všechno, co se tvoří a děje v určité „době stylu“, je gotické, renesanční, manýristické, barokní, osvícenské, moderní, postmoderní. Patří to zřejmě ke klasifikačnímu, pořadajícímu a chronologickému aspektu poznání. Není to ovšem postup příliš vědecký, protože v dějinách vždy najdeme to, co v nich hledáme, tj. co do nich ke svému obrazu a ve svém zájmu vložíme. Baroko bylo shledáno ve všem, co se událo a bylo vytvořeno v 17.–18. století. Ze slova se stal nejen koiné, ale i demiurg, vše spojující a vše pronikající tvůrčí duch. Podivuhodně rozporný duch: náboženského heroismu, vášnivě a ostentativně zbožnosti i pověřivosti a náboženské laxnosti; otevřenosti a expresivity citů, pohybujiících se mezi hlubokou zbožností a neuvěřitelně bezbožnou krutostí; touhy, aby skrývající se Bůh zůstal ve světě, a pocit, že po jeho odchodu ze světa o všem rozhoduje jen Fortuna a náhoda. Ve světském životě duch heroismu i bezcharakternosti, oddanosti moci i vzpoury, válečnictví i mírumilovnosti. Ve vědění konflikt víry a vědy, teologického a vědeckého obrazu světa, empirie a racionalismu a přetrvávání manýristického analogismu a rozkvět okultismu. Hluboký rozpor mezi ideálním statickým řádem a jako voda tekoucím a jako páv nebo fénix proměnlivým chaosem skutečného života. Baroko je doba příkrých rozporů a protikladů, překlenutá utopickou harmonií touhy po ztraceném řádu. V. Černý psal o antibarokních jevech v baroku²⁾. Ale co když je protikladnost právě znakem baroka? Možná, že úspěch baroka v jazyce vědy a kultury je dán tím, že se jeho znaky modernímu světu nejvíce přiblíží a neadekvátněji jej vyjadřují. Žijeme v době baroka v jeho původním smyslu, kdy se hroutila fikce božího harmonického řádu, Bůh se skrýval a pak svět opustil. Baroko je na pomezí „okouzleného“ a „odkouzleného“ světa, má janusovskou tvář. Barokní pluralita a kontrasty jsou spojujícím znakem epochy a dokonale ji charakterizují. Platí to pro myšlení i pro vědění a věření. Baroko nelze redukovat na jednu teologii, filozofii, vědu, právo, politiku, ale všechny tyto pozitivitu projevují společné znaky protikladnosti, respektive toho, co dnes za protikladnosti pokládáme. Teprve princip postmoderní plurality otevírá možnost pochopení barokní stylovosti i epochy a jednoty jejích protikladů. Komenského jako respektovaného člena *communitatis eruditorum* i popularizátora Drabíkových prorocství. Balbína jako oddaného syna církve, protireformace a monarchie z boží milosti i milovníka národa dehtaného habsburskou vládou. Newtona přírodních zákonů i okultních spisů. Descarta hluboké katolické víry i autora *Rozpravy*. A také absolutismu panovníků, prosazujících státní moc politickými procesy a hromadnými popravami legitimovanými božským původem jejich moci. A v téže době existuje paralelní tendence k proměně stavovství v parlamentní systém, popřípadě demokracii. V politice stojí vedle sebe svět oddaných i pokryteckých lokajů panovnické moci a svět

tvrdých kritiků dvořanství. Přitom trvá a sílí humanistický základ moderní civilizace a v kritické literatuře, zejména v dobovém románu, se prosazuje místo lidové středověké frašky intelektuální humor a ironie. Znakem baroka je také machiavellská politika státníků a jejich pokrytecký antimachiavellismus.

Chtěl bych upozornit, že vítězné tažení slova „baroko“ jako označení určité historické epochy překonalo i konkurenci slova manýrismus, které se od třicátých do řekněme sedmdesátých let dvacátého století pokusilo vytlačit baroko jako antitezi klasičnosti a zaujmout místo počátku a analogie moderny. Domnívám se, že pojem manýrismu, tak jak jej vymezili Curtius a Hovme, není ještě jako periodizační označení zcela bez šancí.³⁾

Aplikace slova „barokní“ na politické systémy, a dokonce na právo je lákavé a v literatuře se dnes běžně objevuje nejen u esejistů, ale i u vážných akademických badatelů. Jeden z největších znalců dějin 17. století Heinz Duchart navrhuje, abychom rezignovali na označení 17. a 18. století v dějinách termínem „doba absolutismu“ a nahradili je výstižnějším „doba baroka“.⁴⁾ Vychází z toho, že kulturněhistorický pojem baroko je dostatečně široký, aby do sebe mohl politickou sféru zahrnout, a že vytváří pole plodné spolupráce mezi historickými disciplínami. U nás se Václav Černý pokusil definovat a vyložit to, co pokládá za barokní politické nauky. Pluralitu politického myšlení 17. století vyřešil tím, že rozdělil politické teorie na „barokní“ (založené na božské legitimizaci panovnické absolutní moci) a „antibarokní“, tj. smluvní a přirozenoprávní.⁵⁾

Slovo absolutismus jako označení politického systému se naproti tomu otrásl v samotných základech. Sémantickým jádrem termínu je politický systém, kde vláda panovníka není omezována – zejména v zákonodárné oblasti – korporativními orgány, tj. stavy nebo parlamenty. Je zde jistě známo, že v historiografii se rozpoutala a trvá diskuze o oprávněnosti tohoto pojmu v jeho zavedeném významu. Pokusili jsme se v ČMM s kolegou Knozem o této diskuzi alespoň informovat.⁶⁾ Za nejvýstižnější a nejobsaáhlejší shrnutí diskuze pokládám knihu francouzských badatelů F. Cosandeye a R. Descimona (viz bibl. poznámka).

Ve výše uvedeném významu vstoupil termín absolutismus do politického diskurzu koncem 18. a počátkem 19. století, tedy v době revolucí, a to v jazyce revolucionářů, liberálů a demokratů, kdy nabyt výslovně negativního obsahu a blížil se pojmům tyranie, diktatura nebo totalitarismus. Zpochybňování zavedeného významu a nakonec jeho naprosté popření anglickým historikem Henshallem,⁷⁾ který prohlásil, že absolutismus je pouze mýtus, má myslím dva důvody. Jednak je to součástí obecné revize pohledu na politické dějiny, která souvisí s pádem komunismu, dezorientací levice a úvahami o konci dějin a se zpochybněním převratného a pozitivního významu revoluce. Seriózní a vědecký počátek této revize je v historiografii spojen s dvoustým výročí francouzské revoluce. Fr. Furet se vrátil se k tezi A. Tocquevilla, že řada strukturálních rysů moderního občanského státu se vytvořila již za starého režimu – například byrokratické, centralizace, a že se v této době rodí i přirozenoprávní pojetí občanských svobod a liberální ideologie.⁸⁾ Také koncentrace pozornosti na revoluční teror a naprosté opomíjení teroru absolutismu

vedly přirozeně k tomu, že předrevoluční absolutismus nebyl líčen v temných barvách jako tyranie nebo totalita, respektive jako jejich předobraz. Zhroucení ideologie pokroku nutně vede k idealizaci starých režimů.

Ale zpochybnění tradičního významu slova absolutismus není pouze ideologickou reakcí na situaci světa. Je také reakcí na stav vědění o době, která byla, nebo dosud je, jako absolutismus vykládána. Poznání 17.–18. století zaznamenalo v posledních desetiletích obrovský pokrok, například zásluhou „nové“ historie nebo sociální antropologie. Rozvoj poznání obyčejně vede buď k odmítnutí zavedených syntetických pojmů, nebo k nutnosti jejich nového definování. Popravdě řečeno se tento pokrok poznání 16.–18. století týkal především každodenního života, lidové kultury, sociálních poměrů, vzdělanosti, kultury, umění, mentalit a – daleko méně – politiky a práva. I antropologické, sociální a kulturní oblasti dějin ovšem s problémem moci souvisí. Teprve zmíněné výročí francouzské revoluce a pád komunismu přivedly zájem akademických historiků opět k politice, právu a zejména k moci jako ústřednímu fenoménu dějin společnosti. Ale aby mohla právní historie do obecného diskurzu o době absolutismu nebo baroka zasáhnout, musela překonat svůj právní formalismus a ahistorismus v pojetí práva. Jak ukazuje zmíněná práce autorů F. Descimona a R. Cosandeye, na diskuzi o absolutismu se již právníci podílejí jako skuteční partneři historiků společnosti a kultury. Je to také metodické stanovisko našeho grantu. Souhlasím s těmi účastníky diskuze o absolutismu, kteří soudí, že termín absolutismus nemusíme opouštět, ale korigovat v souladu s poznáním doby, kdy absolutismus jako pokus o monarchismu a politické teorie, jako politická tendence i jako systém existoval.⁹⁾ Ve střední Evropě se moderní absolutismus střetává se „stavovským“ státem a toto střetnutí má formu dialogu, koexistence i násilných revolt a krutých trestů. Politické procesy a drastické násilí jsou jedním z dramát a tragédií moderny. Zejména českého státu a národa.

II. Právně politický diskurz: dialog krále a stavů o suverenitě

Počátky moderního monarchického absolutismu jsou ve střední Evropě přesně datovatelné: jsou spojeny s nástupem vlády Ferdinanda I. v „dědičných“ habsburských zemích – v Rakousku a jižním Německu (1520–1522) – a s jeho zvolením českým a uherským králem po předčasné smrti mladého českého a uherského krále Ladislava Jagellonského v bitvě proti Turkům u Moháče (1526).¹⁰⁾ Do střední Evropy přichází tento nadaný a cílevědomý mladík jako „cizinec“ vychovaný svými příbuznými ve Španělsku a Nizozemí a obklopený rádcy z těchto zemí. Je vychován v přesvědčení o božském posvěcení své absolutní panovnické moci, o světovládném poslání svého rodu a o oprávněnosti násilí při potlačování každého pokusu o omezení nebo ohrožení panovnické moci vnitřním nepřítelem. Jeho prvním vládním činem v rakouských zemích je „krvavý soud“ ve Vídeňském Novém Městě roku 1522. Komise složená z „cizinců“ za jeho předsednictví odsoudí k ztrátě cti, hrdla a majetku několik předáků rakouských stavů obviněných, že v době mezivládi mezi smrtí císaře Maxmiliána I. (1519) a převzetím moci Ferdinandem I. v roce 1522 uzurpovali moc prozatímní vlády jmenované v císařově testamentu a že se dokonce pokusili uvést do svých zemí jinou dynastii. Je to akt

násilí, zcela proti právům, zvyklostem a tradicím v komplikovaných vztazích stavů a panovníků ve střední Evropě, kde se doposud spory mezi stavy a panovníky řešily buď legální válkou, nebo dohodami.¹¹⁾ Násilí bude mít od nástupu Habsburků při prosazování absolutní vlády rozhodující roli. Ale již v rakouských zemích se brzy prosadila ústavní a právní „tradice“ a Ferdinand se musel zbavit „cizinců“ dosazených do své rady a do zemských úřadů a spolupracovat se zemskými stavy a obcemi. V České a Uherské koruně, kde byl Ferdinand I. donucen podstoupit proces volby a přísahat na zemské svobody a privilegia, nepřicházel podobný postup a čin jako v dědičných zemích v úvalu. Také proto, že zde byl v živé paměti. Mezi požadavky českých stavů při jeho volbě bylo výslovně žádáno, aby zlý duch vídeňského procesu a poprav, španělský hrabě Salamanca nebyl přítomen u jeho dvora.¹²⁾

V České a Uherské koruně nastupuje Ferdinand I. vládu na základě „svobodné“ volby zemských stavů po opakovaných přísahách na zemské svobody a privilegia. Tyto přísahy, zapsané do zemských desek, znamenají nevyšší stupeň stavovských svobod a jsou garancí platnosti zemského práva a zemských zvyklostí a zejména stavovské spolusuverenity v zemích a spoluúčasti stavů na legislativní moci a reformách „zemského zřízení“. Garantují stavovskou samosprávu v zemích i v rámci stavovských právních okruhů a institucí. Tento „stavovský systém“ spolusuverenity krále a stavů vznikl v 15. století na troskách středověkého monarchismu a středověkých zdrojů panovnické moci. Monarchie byla zbavena naprosté většiny finančních příjmů středověkého státu (královské domény a královských regálů) a nevybudovala si ještě hlavní zdroj státních důchodů, totiž pravidelné daně. Do stavovských svobod patřila i „daňová svoboda“ obyvatel. Každá daň byla chápána jako „mimořádná pomoc“ stavů králi. I v případech, kdy bylo královi žádosti o daň vyhověno, musel se zavázat, že je to pomoc „mimořádná a dobrovolná“ a nebude se bez nové žádosti a svolení stavů opakovat. Panovník a jeho dvůr se měli „živit“ z královské domény a důchodů. Král byl chudý a často žil skutečně z milosti a pomoci svých bohatých poddaných a potvrzoval jim znovu a znovu jejich „svobody“.

V královské pravomoci zůstala jen oblast mezidynastické (sňatkové) „velké politiky“ a reprezentace státu. A především symbolická moc panovníka z boží milosti jako rozhodčího sporů stavů a garanta řádu. Stavové se ve středověku ubránili všem pokusům panovníků oktrojovat zemi jasnou psanou „ústavu“ a psaný zákoník, prosadit do rad a úřadů univerzitní juristy a zavést byrokracii do správy. Zatímco nad řádem a systémem bděl na trůně král „z boží milosti“, stála práva a svobody obyvatel na pevném základě autonomie soudů, oprávněných „nalézat právo“, a na nejpevnějším základě, kterým byla tradice, to jest platnost starých práv a zvyklostí. Za práva a svobody bylo pokládáno vše, co kdy bylo za právo a svobodu zemskými obcemi a panovníkem nebo i bez něho uznáno.

V patnáctém století existovala v České koruně dlouhá období „bezkráloví“, respektive doby, kdy „právo nešlo“. Spory se řešily buď prostřednictvím „ubrmanů“, tj. pro danou kauzu ustavených rozhodčích, nebo cestou „opovědi“ (Fehde). Ten, kdo se cítil poškozen, mohl hájit svou spravedlnost „opovědi“ nepříteli, tj. soukromou, legálně vyhlášenou válkou. Proti naprostému

rozkladu veřejné moci za absence nebo neschopnosti krále a proti trvalé vnitřní válce se politické stavy bránily uzavíráním „spolků“, a to jak soukromých „přátelství“ a „stran“, tak „landfrýdů“. To byly smlouvy politických stavů krajů (v Čechách) nebo zemí (na Moravě) o dodržování pravidel pokojného soužití, bezpečnosti cest a obchodu i o hodnotě měny. Landfrýdy neznamenal obnovení pravidelného chodu práva (k tomu byla nutná královská garance), ale mír a společenský pořádek. V oblasti landfrýdu bylo přistoupení obyvatel k této smlouvě povinné a povinná byla i účast na policejním a vojenském zasahování proti rušitelům míru. Landfrýdy se pokoušely za úpadku královské moci plnit základní funkci státu, totiž znemožnit válku všech proti všem a zajistit bezpečnost života za svém území.¹³⁾

Od skončení husitských a uherských válek a obnovení královské moci Jiřím z Poděbrad, Matyášem Korvínem a Vladislavem Jagellonským se upevnil právní řád na základech, které vznikly v době rozkladu středověkého monarchického a lenního státu. Politickou odpovědnost za mír a pořádek, hlavní úkol státu, přejali ve svých zemích stavové a jejich smlouvy. Tento stav vešel v jagellonské době do zemského práva; byl zajištěn dokončením výstavby zemských správních a soudních institucí a upravován na pravidelných sněmech buď za přítomnosti krále, nebo bez ní.

Do této situace přichází do zemí České koruny Ferdinand I. Současně se také objevují nové trvalé faktory, které podstatně ovlivní formování moderních států ve střední Evropě: téměř dvousetletá turecká hrozba a „turecká válka“, vyžadující obrovské finanční náklady, které musí opatřit „stát“. Turecká válka zdůvodní nutnost pravidelných daní. Vlna evropské reformace si vyžádá nové vymezení vztahu světské moci (státu) k náboženství a církvím. Rozšíření světa zámořskými objevy a dálkovým obchodem a zintenzivnění vnitřního obchodu a nových výrobních odvětví posílí kapitalismus a uvolní strnulou společenskou strukturu feudalismu. Zrychluje se rozvoj nových technologií ve vojenství a ve všech oblastech výroby. Knihtisk přinese revoluci do komunikace, školství se vyrovnává s novými nároky na vzdělání. Byrokratické proniká do všech oblastí správy. Nastává konec středověké „svobody“ založené na síle hradeb a na odhodlanosti a věrnosti posádek svým pánům. Svoboda však zůstává jednou z nejvyšších hodnot člověka i stavů. Moderní stát se vynořuje z hladiny času jako bájný Leviathan z hladiny moře. Ale problémy musí řešit lidé. Také tím, kdo Leviathana ovládne a využije jeho hrozné síly i civilizačních možností.

Lidé první poloviny 16. století si ovšem nebyli vědomi důsledků toho, co se v Evropě a světě rodí a jaké úkoly, šance i rizika přináší „budování státu“. Moderní státověda se rodila a musela rodit spekulativně a z dosavadních tradic politického myšlení. Teprve postupně, tak jak stát rozvíjel a musel rozvíjet své správní, ekonomické a sociální funkce, pronikala do státovědy racionální empirická analýza nových skutečností. Monarchie měla v době počátků moderních států mnoho výhod a je pokládána většinou politických státovědců za ideální formu státu. Teoretikům se zdá, že má všechny výhody pro budování státu: jeden zdroj moci schopný rychlého rozhodování, možnost správně sjednotit rozsáhlá území, využít jejich přírodních zdrojů i daňové potence obyvatel. Absolutistická tendence schopných a cílevědomých

monarchů a jejich služebníků, rádců a úředníků se dostává do politické ofenzivy. Stavové reagují obranou starých práv a svobod, které jsou s absolutistickou modernizační ofenzivou v rozporu. Pokud si ovšem stavové nové nutnosti a šance státu neuvědomí a nepokusí se ovládnout a prosazovat je v ústavě sami. Konflikt stavovství a absolutismu není pro stavy předem prohraným zápasem, jak se domnívali filozofové dějin osmnáctého a devatenáctého století, kteří absolutní monarchii považovali za dílo zákonů dějin a projev dějinného pokroku a ztotožnili ji s moderním státem.¹⁴⁾

V první etapě své vlády v Čechách (do roku 1547) musel Ferdinand I. akceptovat politické a právní představy českých stavů, vtělené do volebních kapitulací a korunovačních přísah, a zvolit v důsledku toho metodu dialogu se stavovskou obcí, i když jeho představy o moci a suverenitě byly zcela protikladné. Obě strany své skutečné cíle zastíraly a dialog je proto hrou protikladné interpretace společně proklamovaných hodnot. Pro takový způsob dialogu měl Ferdinand I. vynikající předpoklady jak svou inteligencí, tak svým machiavellismem.

Vyjádřením protikladných stanovisek na způsob vlády je známá výměna listů mezi králem a předákem české i moravské stavovské obce v roce 1539, kterou nejpodrobněji analyzoval W. Eberhard a nazval „Pernštejnovo memorandum“.¹⁵⁾ Jan z Pernštejna byl uznávaným vůdcem české a moravské zemské obce a obhájcem tradičních zemských svobod. Nemohu zde výměnu názorů mezi obcemi a králem reprodukovat, ale chtěl bych poukázat na dva základní pojmy, o nichž je explicitně i implicitně dialog mezi králem a českou zemskou obcí veden: totiž o suverenitě a svobodách stavů i státu Česká koruna. Pernštejn upozorňuje krále, že během jeho vlády se podstatně změnil v Čechách a na Moravě vztah mezi obyvateli a panovníkem. Původní vzájemná láska se obrátila v nedůvěru, a dokonce v nenávisť (odium). Příčinou je Ferdinandovo porušování svobod a práv obyvatel České koruny, na které přísahal, když byl svobodně a z lásky volen za krále. Patří k nim i svoboda víry. Téměř úpěnlivě Pernštejn Ferdinanda žádá a prosí, aby se vrátil ke starým dobrým časům, jimiž byla doba jagellonských králů, kdy „šlo všechno dobře“ zejména zásluhou krajského zřízení.

Králova odpověď je tvrdým útokem na tyto staré dobré časy a manifestem nové politické kultury a způsobu vlády. Ferdinand I. tvrdí, že neporušil ani v náznu své přísahy a ani jednu svobodu. Má však jiné „mravy“, než jaké vládly v Čechách za Jagellonců, tj. jiný způsob života a vládnutí. Nemaří svůj čas v radovánkách, hostinách a zábavách a plně se věnuje svému poslání vládnout. Ujal se prostě vlády a v rámci svých pravomocí koná. Za jagellonských králů se v České koruně nevládlo, král byl některými svými poddanými pokládán spíše za druha než za vládce. On po svém nástupu na trůn zavedl v zemi bezpečnost a pořádek a jeho vláda je úspěšná. Jeho osobní i politické úspěchy dokazují, že Bůh mu žehná. Daně, na které je nejvíc stížností, vybírá ve prospěch Koruny, protože je obrací na obranu proti Turkům, jsou vždy schváleny sněmy. Neporušil, jak přísahal, náboženskou svobodu utrakvistů, kteří mohou zastávat vysoké úřady a jsou v jeho radách. Sekty – jako jsou luteráni, novokřtěnci a zwingliáni – ovšem potlačuje nikoliv pro jejich víru,

ale pro jejich bludy (errores). Nemůže trpět to, co se děje na Moravě, kde někteří *nec de Deo, nec de sacramentis, nec de resurrectione quicquam credunt* (AČ 20 s. 93). Za jeho vlády stoupla prestiž České koruny, o jejíž integritu a suverenitu pečuje. V tomto způsobu vládnutí bude pokračovat.

Zpochybňuje pouze jednu svobodu stavů, která je ovšem pro absolutní vládu zcela podstatná: nebyl zvolen pouze dobrovolnou volbou, ale jeho volba byla také povinná (debita), a to následnickým právem jeho manželky, jak ostatně uznaly i vedlejší země Koruny. Postuluje tak základní článek absolutistické ústavy státu: dědičnost trůnu v širokém pojetí vládnoucího domu.

Dialog se ještě vede v pojmech vzájemné lásky panovníka a obce, nikoliv v rámci kategorií suverénní moci (vrchnosti) krále a poslušnosti poddaných. Je to však dialog dvou protikladných politických představ o státní moci, z nichž jedna je zakotvena v realitě jagellonského období, druhá je projektem absolutní vlády, kterou Ferdinand I. pokládá za zcela legitimní a legální. Pokud se týče tradičního pojetí svobod a práv, snaží se král, jak se zanedlouho ukáže, vyloučit z tradice legality a legitimacy dobu revoluce a vlády Jiřího z Poděbrad a vrací se k normám doby Karla IV. Česká obec naopak na „svobodách“ husitské a poděbradské doby staví legitimitu svých „svobod“, protože tuto dobu a její práva a instituce (landfrýd) zahrnuje do platného právního stavu. Začíná zde vlastně spor o místo „svobod“ potvrzených panovníky stavům v husitské a poděbradské době. Pro stavu je nepřetržitá tradice zemského práva platnou normou. Spory o právo jsou spory o dějiny. Dějiny jsou v právu a v jeho interpretaci stále přítomny.

V tomto duchu vedený dialog pokračuje ještě na jaře roku 1547 v době šmalkaldské války a „stavovského spolku“ a jeho vojenských a politických akcí: jednání s Janem Fridrichem Saským, odmítání stavů bojovat proti němu se zemskou hotovostí, nepovolené sněmy a volba vedení spolku vedle králi loajálních zemských úředníků. Pokračování dialogu v době války a stavovské vzpoury je ovšem dáno královnou i císařovou tísni a snahou za každou cenu udržet Čechy aspoň v neutralitě, když už odmítli poskytnout králi a jeho spojencům pomoc v říšské válce. Ferdinand I. v tomto dialogu stále vylučuje náboženské důvody války, které do ní uvedli protestanté a Pražané. (Nemohou bojovat proti souvěrcům a erbanuňkům se Sasy.) Teprve po bitvě u Mühlberka se tón dialogu mění a králův diskurz je nadále veden jazykem absolutismu: suverenity krále, jeho autority, povinné poslušnosti poddaných, jejich zločinu, a tím i oprávněného trestu, kterým je první politický proces a první popravy a konfiskace a první revize svobod v moderních dějinách českého státu.¹⁶⁾

Vítězství Habsburků u Mühlberka umožnilo Ferdinandovi uplatnit radu, kterou dává svému Vladaři Machiavelli: *Proto mnozí soudí, že moudrý vladař má při vhodné příležitosti vzbudit chytře proti sobě určitou nevoli, aby jejím potlačením získal tím větší proslulost.*¹⁷⁾ Koncem 16. století se stala tato rada od odsuzovaného ateisty leitmotivem absolutizační tendence a praxe španělských katolických králů a středoevropských Habsburků. Ferdinand I. však po Mühlberku nemohl ještě použít trestu ke zrušení dosavadní ústavy a k oktrojování nové, jak se stalo po Bílé hoře. Chyběly k tomu předpoklady,

které Machiavelli, mistr taktiky politické a vojenské hry, neměl ve zvyku brát v úvahu. Ferdinandovi se podařilo rozložit jednotu zemské obce, zrušit stavovský spolek, obsadit a odzbrojit Prahu a zinscenovat proces proti městům a předákům spolku. Ani proces a tresty však v Čechách zemskou obec nezlikvidovaly a vedlejších zemích se události v Čechách právně nedotkly, pokud za to nepovažujeme účast jejich stavovských předáků v trestním tribunálu. Změnil se pouze poměr sil a složení české zemské obce, v níž byla oslabena města a rytíři a posílena královská strana. Strach, který byl procesem vyvolán, působil jen dočasně. Po zrušení spolku a „porobení“ měst a po procesu s poměrně mírnými a dočasnými tresty se vrátil Ferdinand I. – jak během vzpoury sliboval – k dialogu s českou zemskou obcí, a to v paradigmatu tradičních svobod a privilegií. Revize svobod, o kterou usiloval a k níž docházelo již dříve, byla spíše zdůvodňována zničením zemských desek při požáru Pražského hradu roku 1541. Za základ dalších úprav zemského práva a zřízení dokonce povolil, pokud dobře čtu prameny, i řadu článků „Přátelského snešení“, tj. ústavního projektu stavovského spolku a většiny stavovské obce.

Tento program je jedním z nerealizovaných ústavních projektů, ale pro myšlení předáků obce, zejména její evangelické většiny, je to dokument nedocenitelný.¹⁸⁾ Ukazuje totiž jednu skutečnost, kterou nikdy nebrali kritické stavovství a obhájcí zákonité nutnosti absolutní a centralizované monarchie v úvahu: i stavové měli snahu a byli schopni středověký stát modernizovat. Ještě v 19. století byla royalistická historiografie přesvědčena, že stavovský systém byl historickým haraburdím a že pouze absolutismus je zákonitou formou politického pokroku. Do marxistické historiografie vnesl tuto představu sám Karel Marx, vždy důsledně antifeudální. „Přátelské snešení“, podobně jako stavovská konfederace z roku 1619, tyto modernizační možnosti dokazují: jsou například postaveny na pravidelném fungování krajské samosprávy jako základu státní struktury, na modernizaci sněmu a soudu, ovšem za předpokladu „občanské uvědomělosti“ stavů a jednoty zemských obcí v obraně základních principů stavovských svobod a suverenity zemského práva.

To, že Ferdinand I. neprovedl ústavní revoluci, není jen důsledkem objektivní situace, ale i toho, že česká zemská obec si udržela vědomí nutnosti obrany svobod a dosavadního právního řádu a že král pro zásadní obrat neměl k dispozici institucionální základnu absolutismu. Čeho vlastně porážkou českých stavů a politickým procesem proti předákům jejich spolku dosáhl?

Předešlým trvalého oslabení politického významu Prahy a královských měst ve stavovské obci, a tím i v politickém životě České koruny. Tresty Prahy a měst byly nejen „pokořením stavu městského“, nýbrž i koncem skvělé historické role Prahy a měst v Čechách od doby husitské revoluce. Města byla katedralizována, podřízena královskému apelačnímu soudu a královským hejtmanům a jejich postavení jako svobodného stavu na sněmech bylo zničeno, i když ze svobodných stavů vyloučena nebyla, jak bylo Ferdinandovým původním záměrem. Politická katastrofa měst také spadá do počátku jejich hospodářské stagnace v důsledku ekonomických a společenských pro-

cesů ve střední Evropě 16. století. Ty umožní a zvýhodní hospodářské a finanční podnikání šlechty a učiní ji na staletí rozhodující ekonomickou, finanční a politickou vrstvou v království. Uvnitř šlechty je nadále oslabována role venkovské zemské gentry a páni a pozemkoví rytíři vytvoří na sněmech společný aristokratický blok, který ovládne zemské obce. Tím jsou ze stavovské politiky vyřazeny „nejdemokratičtější“ a nejradikálnější články politické třídy.

A s touto „novou“ obcí pokračuje král po „obnovení pořádku“ v letech 1547–1548 v dialogu a v úpravách zemského zřízení. Stavovská komise je ovšem doplněna novými, králi oddanými členy a formulační vypracování nového zřízení je dílem zemského místopísáře Oldřicha Humpolce z Prostiboře.¹⁹⁾ Ten po schválení znění zemského zřízení sněmem roku 1549 získal i desetiletý monopol na tisk jeho textu ve všech zemích České koruny. Zřízení je kompromisem založeným na uznání suverenity panovníka, ale i na platnosti korigovaných stavovských práv a svobod a na trvání všech stavovských institucí a králem jmenovaných úředníků a soudců. Král také jmenuje nově zřízený apelační soud nad městy. Tresty se nedotkly tradičních správních a právních struktur a prokázaly jejich trvanlivost a vhodnost i při změněném poměru sil. Ani tento politický otřes nenarušil platnost a sílu tradice jako základu zemského státního práva a suverenity České koruny, kterou Ferdinand I. respektoval a zbavil dalších zbytků středověké vázanosti na Říši.

První články Zřízení se týkají královny suverenity – vrchnosti, mocnosti, autority: jejich základem je to, co Ferdinand pokládá za tradiční právo a úkol králů: *říditi, působiti a spravovati nade vším, co vede k dobrému krále a jeho dědiců i potomků a k obecnému dobrému všech obyvatel tohoto království, pokud by to nebylo na škodu a ublížení řádům, právům, svobodám, privilegiím a zřízením.* (A 4, 136) Také článek o sněmech je potvrzením dosavadního stavu, ale je zdůrazněno, *aby nikdo z obyvatelů Království českého žádných sněmů a sjezdů obecních bez povolení královského pod žádnými vymyšlenými způsoby nepokládal pod pokutou ztráty hrdla.* (A 5, 137). Ve věci nástupnictví se vrací k ustanovení Zlaté buly Karla IV. z roku 1348 a listu krále Vladislava z roku 1510, které se snaží zajistit nástupnictví králů České koruny v rámci vládnoucího rodu. Tento nástupnický princip je vtělen i do korunovačních slibů stavů novému králi. V protikladu k „Přátelskému snešení“ se v zemském zřízení z roku 1549 stanoví opačný způsob jmenování a doplňování nových zemských soudců a úředníků. Namísto pokusu stavů provádět jmenování a doplňování soudců a úředníků „zdola“ (návrhy z kraje), si král ponechává iniciativu a jmenuje nové úředníky a soudce po poradě se stávajícími úředníky. Tím se kruh jmenování a doplňování zemských úředníků uzavírá do okruhu členů stavovské obce loajálních ke králi. Nicméně další práce na upravení ústavy se má konat za spolupráce krále s pány a rytíři, tedy s obcí, *neb panský a rytířský stav měl jest vždy vůli a svobodu na obecním sněmu práv svých přičiniti a nebo užiti.* Tato praxe dokonce přežije i počátky pobělohorské legislativy.

Králem a sněmem schválený text zemského zřízení z roku 1549 je ve smyslu systematiky a jasnosti výkladu vynikajícím plodem českého právního myšlení. V úvodu Prostibořský vyložil své pojetí původu a legitimacy práva:

při stvoření člověka přikázal mu Bůh, aby *co by sobě nechtěl, aby toho jinému nečinil* (A1, 131). Tak vzniklo přirozené právo. Psané právo vzniklo Knihami Mojžíšovými. Z obojího práva *jako z studnice hluboké* pak moudří lidé a vrchnosti ustanovovali právo podle povahy krajiny a obyčejů svého (A 1, 131). Takovým právem je pak zemské právo, které je diktováno králem a moudrými lidmi. Spolupráce krále a obce proniká celým tímto zřízením, v němž si ovšem král vymínil dědičnou vládu, kontrolu zemských orgánů a spolupráci na legislativě. Toto zřízení je v podstatě úpravou sněmovních snešení od doby srpnového sněmu roku 1547, kdy obnovená obec pokračovala s králem v dialogu za respektování jeho podmínek. Král se snažil v těchto prvních sněmech a při revizi zřízení – do které měla také vejít obnova svobod po požáru Hradu a zkázy desek roku 1541 – zabránit dalším pokusům o revoltu (vyloučením legality spolků – landfrýdů) a vyřadit z práva a legislativní tradice husitské období návratem k době Karla IV. a Vladislava Jagellonského.

Většina článků zemského zřízení z roku 1549 je přejata ze starých zákonů nebo je propracována a upřesňuje. Stejně jako ostatní zřízení není ani toto ústavou v pravém slova smyslu, ale má své ústavní jádro v artykulech o moci a suverenitě ve státě. Podstatnou část textu pak tvoří soubor ustanovení o chodu institucí, zeměpanských důchodech, o minci a pořádku. Právem a povinností sněmu zůstává nadále rozepisování a vybírání berní. Charakteristickým znakem tohoto zákoníku jsou „policejní předpisy“. Je to vlastně první ucelený policejní řád, i když jsou jeho předpisy přejaty ze starších zákonů a z tradice. Tyto články přinášejí definitivní „konec starých časů“ opovědi a legálního vymáhání práva jedinců vyhlášením války proti těm, kdož tato práva podle mínění opovědníka porušují. Každá opověď v době, kdy panuje řád a právo „jde“, je pokládána za hrdelní zločin a opovědníci jsou vyhlášeni za psance, proti kterým musí být uvedena v činnost krajská nebo zemská hotovost, přejímající donucovací a policejní funkce státu. Od poloviny 16. století opovědi jako součást legálního prostředí končí a stát přejímá odpovědnost za pořádek a bezpečnost v zemi. V tomto smyslu měla obhajoba Ferdinanda I. proti Janovi z Pernštejna pravdu.

Ústavní a právní stav navazující na tradiční pojetí svobod a spolusuverenity krále a stavů trvá v České koruně až do Bílé hory. A do této doby pokračuje i nepřetržitý dialog krále a zemských obcí a pravidelný chod všech zemských institucí. V jistém slova smyslu je to zlatá doba stavovství.²⁰⁾ Nástupci Ferdinanda I. na českém trůně nepokračovali v systematickém absolutizačním tlaku a budování nových zeměpanských institucí. Dialog se stavy vedli panovníci na sněmech většinou o daňových záležitostech a setkávali se zde jak se souhlasem, tak s odporem. Většina daňových požadavků krále končila kompromisem a snížením kvóty požadovaných daní, bojem o nové daně a o jejich pravidelnost. Sněmy měly možnost projednávat i „obecní“ a soukromé záležitosti stavů a vtělit svá rozhodnutí do sněmovních artykulů. Sněmovní snešení a důležité nálezy soudu byly prepisovány do zemských desek, které tak tvoří souvislou sbírku zákonů. Zemská zřízení i sněmovní artykuly jsou vydávány tiskem.²¹⁾

Dialog je veden v této době náboženského konfliktu v Evropě i v České koruně o stále žhavějších otázkách víry. Středoevropští Habsburkové pokra-

čují v zásadní linii zavedené Ferdinandem I.: uznávají legalitu utrakvistů a odmítají legalizaci ostatních evangelických vyznání. Pod ochranou legálního utrakvistu a nábožensky liberálních vrchností přežily a zdárně se rozvíjely i „sekty“, za které byla pokládána i jednota bratrská, až do vydání Rudolfova majestátu roku 1609. České země se staly azylovou zemí nábožensky pronásledovaných lidí střední Evropy. Ani opakované mandáty proti jednotě bratrské neukončily její existenci v Čechách; těžiště její kulturní práce bylo přeneseno na Moravu.²²⁾

Ačkoli dialog krále a stavů pokračoval, „svobody“ a „práva“ byly vcelku respektovány, byla politická situace v zemích České koruny křehká. Po skončení tridentského koncilu propojením české aristokracie a měšťanstva s evropskou reformací a katolíků s protireformací vzniká v zemských obcích nové náboženské rozdělení na nesmiřitelné strany evangelíků kalvínské orientace a katolíků španělské „strany“, kterou koncem století instruují papežská nunciatura a španělská ambasáda. I když je celými stavovskými obcemi stále respektováno zemské právo a náboženská koexistence, ohrožuje toto nové napětí vnitřní rovnováhu, vše směřuje ke katastrofálnímu řešení. Rámec zemského práva a tradičních svobod se vyprazdňuje. Španělská strana je přestává respektovat a zahájí protireformaci na svých statcích. Její pozice posilují četné přestupy tradičních evangelických šlechtických rodů ke katolicismu a do císařských služeb, oživení a modernizace katolické církevní správy, mnišských řádů, a především rostoucí nesnášenlivost. Koncem 16. století se aktualizuje politický zločin „*crimen laesae majestatis*“²³⁾ a dochází k pokusům o nové politické procesy, tentokrát proti předákům stavovské opozice v Čechách, na Moravě a v Uhrách. V chabě zinscenovaném procesu proti Karlu staršímu ze Žerotína se však obžalovaný s pomocí zemské obce a přátel u dvora ubránil, což je důkazem nejen jeho odvahy, ale i solidarity stavovských politiků.

V prvních desetiletích 17. století získávají klíčové zemské úřady a vládu v Čechách a na Moravě většinou katolíci „španělské strany“. Stavovské povstání je vlastně obrannou akcí proti tlaku a úspěchům katolické strany. Evangeličtí stavové se rozhodnou svrhnout legální vládu symbolickou defenestrací králových místodržících, sesadit s trůnu legálně přijatého panovníka Ferdinanda II. Habsburského a zvolit králem předáka protestantské Unie v Říši Fridricha Falckého. Tím bylo ohroženo vše, čeho Habsburkové dosáhli ve střední Evropě za sto let své vlády. Odpoví válkou a pokusí se dobýt České království zpět. Protože zcela ztroskotaly kalkulace stavů se zahraniční pomocí a se solidaritou evropských evangelíků, Habsburkové s pomocí svých střeoevropských stoupců, španělských příbuzných a s finanční pomocí katolických mocností získají vojenskou převahu; povstání není poraženo v jedné bitvě, ale vnitřním zhroucením. Habsburkům to otevírá cestu k radikální změně politické a mocenské i náboženské situace, legitimované trestem za „ohavnou rebelii“. Bitva na Bílé hoře je počátkem „barokního absolutismu“.

III. Barokní absolutismus. Konec dialogu i zemských obcí

Pokud chceme použít adjektiva „barokní“ pro označení toho, co se událo „v době baroka“, je nutno tuto dobu časově vymezit. Historikové české kultury se rozcházejí v datování „počátků“ baroka, ale víceméně se shodují na jeho „konci“, kterým jsou osvícenské tereziánské a josefínské reformy v poslední třetině 18. století a jejich kulturní důsledky. Počátek doby baroka závisí na tom, zda za samostatnou kulturní a historickou epochu pokládáme „dobu manýrismu“, kterou by měla být – analogicky k evropskému manýrismu – doba od druhé poloviny 16. do poloviny 17. století. Historikové, kteří pojem manýrismus pro označení kulturní epochy nepřijímají, pokládají většinou tuto dobu za „rané baroko“. Pokud akceptujeme „dlouhé baroko“, pak je jeho vnitřní periodizace a vnitřní diferenciací nutná. Jedním z pokusů o takovou periodizaci českého baroka je esej V. Černého „Generační periodizace českého baroka“ z roku 1971.²⁴⁾ První etapu nazývá Černý „Baroko před barokem“ a datuje ji od poloviny 16. století do roku 1620, tedy do Bílé hory. První barokní generace umělců a intelektuálů v českých zemích působí v letech 1620–1650, druhá 1650–1680, třetí 1680–1710, čtvrtá 1710–1740. Posléze přichází doba „baroka po baroku“ (1740–80). Baroko ve vlastním slova smyslu tedy Černý datuje do let 1620–1740 charakteristikou umění a myšlení „barokních generací“. Vnitřní protiklady kulturního a myšlenkového baroka řeší Černý úvahami o „antibaroku v baroku“, což je podle něho v podstatě spor mezi renesančním a barokním uměním a myšlením. Pestrou morfologií epochy evropského baroka se pokouší někteří autoři terminologicky vyjádřit například tím, že píšou o „době barok“ (v plurálu) a člení barokní umění na různé varianty barokního stylu (manýristického baroka, klasičského, rokokového atd.). Na arbitrárnost kulturněhistorických pojmů a jejich sepletí s kulturní tradicí jednotlivých národů ukazuje například tato skutečnost: původní francouzský titul syntetické práce Pierra Chaunuho o dějinách Evropy v 17. století zněl „La civilisation de l' Europe classique“ (1966); v německém překladu byl změněn na „Europäische Kultur im Zeitalter des Barock“ (1968).

Má-li mít termín společenských věd ideátypický význam, je třeba zjišťovat jeho charakteristické znaky. Zatímco v umění tyto znaky vytvářejí stylovou „koiné“, tj. pronikají všemi oblastmi architektonické a umělecké tvorby, je zjištění ideátypických znaků celé historické epochy téměř nemožné. U baroka, které je kulturou vnitřně nesmírně rozrůzněnou a nemá žádnou společnou „filozofii“, nabízí porozumění této kultuře teprve postmoderní přijetí principu plurality jako legitimního stavu světa, myšlení a pravdy. Možnost „společného“ všem oblastem kultury a života je dána „barokní mentalitou“, zejména náboženskou. Sedmnácté století je dobou katastrof, a to jak přírodních (ochlazení, epidemie), tak společenských a politických (permanentní války, rebelie, okupace, převraty a – jako vždy – úpadek mravů) a dobou převratných změn ve všech oblastech života a myšlení. Psychickou a sociálně psychologickou reakcí na tyto katastrofy a převraty byla ztráta pocitu jistoty „řádu“, stability, kontinuity a trvání a z toho vyplývající pojetí života a dějin jako plynutí a „proměn“, kde o osudu rozhoduje Fortuna a náhoda. U intelektuálů se dostaví pocit úzkosti, že Bůh, garant „řádu“, se

skrývá, odchází z dějin a ze života člověka a ponechává svět jeho osudu. Je zde také obava z počátků ateismu „cyniků“.

V reakci na tyto pocity nabídnou znovu východisko víra a náboženství. Proces novodobého „odkouzlení světa“ a „odchodu z náboženství“, který paradoxně umožnilo křesťanství, jako by se zastavil a nastal zpětný pohyb od laicizace k zbožnosti. Baroko je kultura postavená na víře a na touze přivolat Boha zpět do života a do dějin. Je to poslední velká vlna zázraků a nových světů v katolickém světě a proroctví ve světě evangelickém. A také poslední vlna působení ďábla a posedlosti lidí tímto demiurgem zla. Doba tragédie náboženských válek a čarodějnických procesů. Náboženské konfese se stanou politickou ideologií. Počátky moderních států jsou spojeny s tímto „návratem“; „víra“ legitimizuje politické činy i zločiny a také první „ústavy“ moderních států. Lidé stále vysvětlují svá vítězství i porážky přízní Boha, nebo trestem za své hříchy a státům slouží náboženství spolu s „Policey“ jako nástroj disciplinace obyvatelstva. Tato tendence může mít dvojitý efekt: ospravedlnění moci, ale také ospravedlnění vzpoury a revoluce, a proto se jí politikové dlouho bránili. Během první poloviny 16. století se Karel V. i Ferdinand I. snažili, jak bylo uvedeno, vyloučit víru jako legitimaci politických sporů a bojů a udržet humanistické a nadkonfesijní náboženské ovzduší. Projekt „politiků“ z doby skeptického manýrismu nadřadit státní zájem zájmu náboženskému však v 17. století ztroskotal. Proklamací zásady „cuius regio eius religio“ v polovině 16. století je o postátnění náboženství rozhodnuto. Sedmnácté století je dobou jednotné státní víry, nařízené obyvatelstvu patenty.

Za základní rys barokního absolutismu lze pokládat náboženskou legitimizaci moci a násilné prosazení jednoty vyznání v absolutistických monarchiích katolické i evangelické Evropy. Tuto možnost nabídla Habsburkům porážka českého stavovského povstání v letech 1618–1620.²⁵⁾ Povstání bylo zahájeno defenestrací habsburské místodržitelství vlády z oken Pražského hradu a nastolením vlády stavovských direktorů. Tato vláda připravila – a zemské sněmy přijaly – novou „ústavu“, „konfederaci“, jež byla první ústavou schválenou stavy všech zemí České koruny. Prosadila právo svobodné volby krále, potvrdila tradiční stavovské svobody a zaručovala koexistenci katolíků a evangelíků, i když evangelíkům zaručovala politickou hegemonii. Na základě této ústavy byl poprvé v dějinách České koruny zvolen král zástupci stavů všech jejích zemí podle nového volebního řádu. Volba rojalistického sněmu padla logicky na Wittelsbacha Fridricha Falckého, předáka protestantské Unie v německé říši a zetě anglického krále Jakuba I. Král se podle ústavy ujal vlády ve všech zemích České koruny a potvrdil jim jejich svobody a autonomii. Poprvé od doby Jiřího z Poděbrad je Česká koruna suverénním státem, nikoliv součástí dynastických soustátí, lépe řečeno – stavové všech jejích zemí se pokouší takový suverénní stát vytvořit a dát mu stavovskou ústavu.²⁶⁾ Habsburkové a katolická Liga v Říši odpověděli společným tažením vojsk císaře a Maxmiliána Bavorského do Čech a po dvou letech direktorské a Fridrichovy vlády porazilo toto vojsko české stavy a jejich krále v bitvě na Bílé hoře. Tím se stala i stavovská konfederace dalším neuskutečněným ústavním projektem českého státu. V. Černý spatřuje v této bitvě rozhodující moment v životě první barokní generace v českých zemích. *Tuto*

*generaci bychom měli zvat pokolením Bílé hory.*²⁷⁾ Co znamenala Bílá hora a její důsledky v politice a politickém myšlení?

Obě strany, vítězná i poražená, šly do bitvy jako do boje o víru a pokládaly výsledek za projev boží vůle: katolíci za důkaz boží přízně katolické straně a císaři, evangelíci za trest za své hříchy. Boží požehnání legitimizovala všechny činy vítězů. Historika by mělo napadnout: není snad tato „víra“ jedním z důvodů, proč se režim evangelických stavů a jejich krále tak rychle zhroutil a proč většina evangelíků žádala o milost v naději, že se bude opakovat alespoň postup Ferdinanda I. při trestání prvního stavovského odboje z roku 1547 a že vše se časem vrátí do starých kolejí? Historie se však neopakovala, a pokud se opakovala, tak jako tragédie evangelíků. Ferdinand II. a jeho rádcové se rozhodli použít božího daru svého vojenského vítězství sice podobným postupem jako Ferdinand I., ale k daleko radikálnějšímu řešení „české otázky“. Vítězný král opět rozdělil obyvatele – nyní celé Koruny – na věrné, kteří ho neopustili, odešli v době povstání do jeho služeb a poskytli mu podporu – a na provinilé. Věrné královsky odměnil jako jednotlivce. Ale provinilými nebyli tentokrát pouze předáci stavovského spolku. Trestány byly stavovské obce jako celek se zdůvodněním, že až na výjimky se Češi a Moravané dopustili *ohavné rebelie* a svržení legitimní vlády *in generalibus* (úvody OZZ). Tresty vynesené v politickém procesu proti politickému a vojenskému vedení „ohavné rebelie“ byly drastické: hromadná veřejná poprava dvaceti sedmi šlechticů a měšťanů, z nichž někteří byli podrobeni před smrtí nelidskému mučení. Konfiskace se týkaly velké části pozemkového vlastnictví českých zemí.²⁸⁾ Trestem zemských obcí je zrušení jejich „svobod“, radikální omezení zemského tradičního práva a ukončení partnerství stavů a panovníka, tj. spolusuverenity.

„Ústavní“ řešení přinášejí Obnovená zřízení zemská pro Čechy (1627) a Moravu (1628),²⁹⁾ která jsou – aspoň proklamativně a programově – definitivním vítězstvím barokního absolutismu. Karel Malý pokládá tyto dokumenty za doklad ztotožnění *státu s panovníkem*³⁰⁾ a je to postřeh hlubokého významu, i když Ferdinand II. (ostatně stejně jako Ludvík XIV.) neprohlásil „stát jsem já“. Od Obnoveného zřízení je v České koruně panovník jediným suverénem ve státě a v jeho zemích. Proklamuje svou suverénní legislativní, výkonnou i vrchní soudní moc nezávisle na stavech a jejich souhlasu. Pokud jsou OZZ ústavami, jsou to první ústavy oktrojované, tj. vyhlášené panovníkem bez schválení zemskými sněmy. Ve veřejném politickém diskurzu to znamená konec dialogu krále a stavů.

K tomuto radikálnímu řešení mohl Ferdinand II. přistoupit proto, že se mohl opírat o souhlas a podporu „svých věrných“ v českých zemích, tj. vysoké aristokracie a katolické církve, a spoléhat na šok poražených a lhostejnost evangelických mocností Evropy k jejich českým a moravským souvěrcům. Po třiceti letech války, během níž boží přízeň i Fortuna několikrát kolísala mezi habsburským a protihabsburským táborem, schválila westfálská mezinárodní mírová konference roku 1648 pobělohorský režim a náboženskou situaci v českých zemích. Výsledky westfálských jednání se staly základem moderního mezinárodního pořádku v Evropě založeného na suverenitě států. Česká koruna mezi nimi nebyla.

Dalším „barokním znakem“ pobělohorského absolutismu byl způsob, jakým Habsburkové a jejich strana svou představu o absolutním státě realizovali. Museli vycházet z dané institucionální struktury zemí a státu, protože neměli možnost nahradit ji okamžitě institucemi novými. První léta po bělohorské bitvě a kapitulaci stavů vykonávali veřejnou moc v Čechách a na Moravě „gubernátoři“ jmenovaní císařem z domácích „věrných“. V Čechách to byl Karel z Liechtenštejna, předbělohorský moravský konvertita, na Moravě kardinál Karel z Dietrichštejna ze starého rakouského, v 16. století na Moravě zdomácnělého panského rodu. Vojenskou převahu ve střední Evropě zjednal Habsburkům (a umožnil vyhlášení OZZ) další českomoravský konvertita a velký profitér pobělohorských konfiskací, Albrecht z Valdštejna. V kritické chvíli stavovské vlády uprchl od svého moravského pluku ke dvoru se zemskou pokladnou (tu musel navrátit). Revizi zemského zřízení prováděla komise, ve které byli zastoupeni Habsburkům „věrní“ Češi, na prvním místě defenestrováný člen zemské vlády Vilém Slavata, dobrý znalec historie a českého zemského práva, jemuž se přičítá hlavní autorství Obnoveného zřízení. Na formulaci textu se podíleli i cizinci a právníci.³¹⁾

OZZ jsou důkazem jisté kontinuity zemského práva, protože většina procesních článků a článků týkajících se jednání a kompetencí institucí, je opsána ze starších zřízení. Je to vlastně poslední stadium nepřetržité stoleté práce na „modernizaci“ zemského práva. Ústavní převrat, zaručující panovníkovi absolutní moc, je obsažen v úvodním patentu a v deklarativních člancích, z nichž jediný je skutečným „převratem“. Je to článek o obligátnosti katolické víry. Všechny dosavadní teritoriální útvary a instituce zemské správy, tj. sněmy, zemské úřady, zemský soud, zeměpanské úřady, komora, komorní soud, kancléřství (jediný státní úřad s kompetencí pro všechny země) nadále trvají, ale není obnovena žádná státní celokorunní stavovská instituce z doby rebelie, především korunní sněm. Znovu je potvrzena a pojištěna hrdelními tresty dědičnost královské moci v habsburské dynastii. Kontrola panovníka nad všemi zemskými úřady je vyjádřena v přísahách stavů králi a jeho dědicům a zpřísněním trestů, většinou hrdelních, za jakoukoliv politickou iniciativu (svolání sněmu, uzavírání spolků, „svobodné“ vystupování na sněmu). Král sám jmenuje všechny zemské úředníky a soudce na omezenou dobu pěti let. Lze říci, že celá dosavadní institucionální struktura, která byla budována společně panovníky a stavy zemí České koruny, byla podřízena královské kontrole a stala se tak orgánem a základnou monarchické absolutní moci. Sněmům sice zůstala jejich dosavadní úloha při rozdělování a vybírání daní, ale vzhledem ke zmíněným ustanovením, sněmovní praxi a novému složení „sněmovníků“ přestal daňový systém plnit svou tradiční funkci, tj. nebyl nadále na sněmech předmětem dialogu s králem a nejúčinnější zbraní stavovské obrany. Oba sloupy stavovské spolusuverenity a obrany zemských svobod, svobodná volba krále a daňová svoboda tak byly odstraněny. Jediným potenciálním nástrojem obrany svobod zůstala „vzpouza“, ovšem zbavená „legality“, a tak s možným opakováním pobělohorských trestů po její porážce.

Možnost opakování „ohavné rebelie“ nemohl žádný zákon odstranit, ale aby bylo toto riziko minimální a pobělohorský absolutismus jako systém mohl fungovat, bylo nutno změnit složení a rozvrátit solidaritu uvnitř stavů

i zemských obcí. Rozhodující proměna politického systému a záruka jeho fungování nebyla po Bílé hoře dílem zákonů a Obnovených zřízení, nýbrž dílem společenských, náboženských a mentálních změn politické třídy a obyvatelstva během 17. století. Během třicetileté války došlo k nehlubší transformaci složení politické třídy a největším změnám její mentality v dějinách České koruny.³²⁾ Čeští stavové se od vzniku stavovských obcí ve druhé polovině 13. století bránili pronikání „cizinců“ (obyvatelé římské říše jsou pokládáni za cizince a říšští Němci za nepřátele), a tím i germanizaci politické třídy a zemské a státní správy. V 15. století, kdy vrcholil vzestup středověkého „nationalismu“, je v Čechách a na Moravě zavedena čeština jako obligátní úřední jazyk. Závazky krále, že nebude uvádět do zemských úřadů v Čechách a na Moravě cizince, jsou od počátku 14. století jádrem královských kapitulací. Během 16. století se počestily i některé původně německé šlechtické rody, jako např. na Moravě Liechtenštejnové. Šlechtické stavy uhájily až do Bílé hory kontrolu udělování inkolátů a rovnost šlechticů uvnitř jejich stavu. V patnáctém století se šlechtické rody uzavřely, stavy kontrolovaly „povyšování“ a „přijímání“ do stavu a uhájily rovnost rodů uvnitř stavu pánů a rytířů. V přístupu k nejvyšším zemským úřadům bylo „cizincům“ zabráněno tím, že je mohly zastávat pouze „starožitné rody“, tj. rody, které byly příslušníky rodu po tři generace po povýšení. Všechna tato opatření a privilegia vytvářela pevný obranný právní val „domácí šlechty“, i když od nástupu Habsburků se zvýšilo přijímání jednotlivců – rakouských a uherských šlechticů – do českých stavů. Svou pevnou uzavřenost si udržoval především panský stav, rozhodující složka politické třídy, tj. „obyvatel“, kteří se aktivně podíleli na politickém životě a měli možnost zastávat zemské úřady a účastnit se sněmů.

Obnovená zřízení zemská zahájila destrukci tohoto obranného právního valu zemských obcí a stavů a otevřela brány „cizincům“ a novým „povyšencům“ tím, že panovník uděloval inkoláty bez souhlasu stavů a stavovských obcí „věrným“ a nabyvatelům statků konfiskovaných české a moravské šlechtě. Dalším narušením obrany zemských obcí cizincům a jednoty zemských stavů bylo zavedení říšské titulatury. Mezi pány vznikla v první polovině 17. století skupina říšských knížat, která vlastnila statky nejen v různých zemích monarchie, ale zaujala i místa na říšském sněmu. Proces kosmopolitizace a internacionalizace šlechty, který byl zahájen v polovině 16. století, vedl během 17. století k tomu, že značná šlechta ztrácela svou zakotvenost v zemích a že se její „vlastní“ stávala celá monarchie i římská říše. Přitom se politická aktivita omezovala na stále užší kruh pánů a církevní aristokracie, biskupů, kanovníků kapitul a infulovaných opatů bohatých pozemkových klášterů.

Rozvrat zemských obcí a vyhasínání tradičního zemského práva nebyly ovšem dílem „cizích“ rodů, které přemohly „odpor rodů domácích“. Nebyly také dílem „cizinců“, nýbrž zákonů řádně zvoleného, povstáním svrženého a své země vojensky znovu dobytého krále a jeho domácích věrných. Změna mentality šlechty v českých zemích probíhala nezávisle na jejích kořenech a původu. Byla důsledkem pobělohorské politické a kulturní situace. V podstatě lze tuto politickou změnu charakterizovat jako změnu politických hod-

not. Na prvním místě všech hodnot aristokracie nadále zůstávala „čest“. Se ctí je ovšem vždy spojena „služba“; službou se čest manifestuje a utvrzuje. V době stavovství je to služba a věrnost „obecnému dobrému“ a zemské vlasti, tedy zemský patriotismus. Jeho základem bylo dodržování a hájení zemských svobod a tradičního práva. Za zemi a její svobody se umíralo. Tento zákon cti, tj. sloužit zemi a jejím svobodám, se proměnil po Bílé hoře v zákon cti chápané jako služba dědičnému panovníkovi z boží milosti. Služba panovníkovi vystřídala ve světské stupnici cti službu zemi a hájení zemských svobod. To v podstatě znamenalo konec „svobodných zemských obcí“, jejichž pozoruhodná staletá historie jako historie politického subjektu a spolusuveréna v 17. století končí.

Konec obcí jako politických subjektů umožní odstraňování zbytků státnosti České koruny, jež byla politickým svazkem a konfederací zemských obcí. V politické konstrukci České koruny přežíval příliš dlouho lenní model státního svazku, který vedlejším zemím, vyžadujícím rovnost zemí, nevyhovoval. Konfedační ústava Koruny přišla pozdě a vítězný panovník neměl o toto řešení zájem. Stal se nyní opět jediným politickým reprezentantem České koruny, byl ovšem současně panovníkem v řadě jiných zemí a císařem římské říše. Podle Th. Winkelbauera rozhodla porážka protihabsburské stavovské konfederace na Bílé hoře o formě moderních států ve střední Evropě. Uzavřela možnost vývoje ke stavovské unii zemí, ale dědictví politické rozdrobenosti se ještě nepodařilo překonat a až do osvěcenských reforem zůstala monarchie státem poskládaným z různých částí.³³⁾

Barokní centralizace je správním kompromisem mezi zemskou správou a ústřední vládou v tom smyslu, že ústřední vláda vyprazdňuje autonomii zemí a jejich zvyková zemská práva přerušuje práce na modernizaci zemských zřízení a permanentní zákonodárnou aktivitou panovníka formou dekretů, sestavovaných a vydávaných jako kodexy jednotlivých panovníků. V této legislativě se konečně stále výrazněji prosazují právníci. Aby legislativa mohla fungovat, jsou vedle zemských sněmů a stávajících zeměpanských institucí zřizovány během 17. století v zemích České koruny nové právně-správní „zeměpanské“ orgány, gubernia a tribunály, na které přechází postupně vládní moc z politicky stále bezvýznamnějších sněmů.³⁴⁾ Dvorská česká kancelář zůstává v době baroka, tj. do velkých reforem poloviny 18. století, zprostředkujícím článkem mezi dvorskými orgány a jednotlivými zeměmi, ale vyhasínání českého státu (při absenci politické síly, která by na trvání tohoto státu lpěla) zabránit nemůže.

Specifickým rysem politické situace českých zemí je to, že jsou jedinou oblastí monarchie a snad i Evropy, kde po Bílé hoře zavádění absolutismu nenarazí na odpor aristokracie, tj. kde nedochází k frondám. Česká a moravská loajální aristokracie poskytovala Habsburkům vydatnou pomoc při potlačování a trestání uherských frond i lidových povstání. Je to důsledek bělohorského „šoku“, transformace složení a mentality šlechty, specifické distribuce státní moci, kterou charakterizoval přesně R. Evans: aristokracie zemí České koruny se vzdala části své suverenity ve prospěch centra, ale zůstal jí podíl moci v zemích a plná suverenita na panstvích. Pobělohorská šlechta se koncentrací majetku, která byla zaručena institucí panovníckého

fideikomisu, redukovala na několik knížecích rodů, několik desítek panských rodů a několik desítek rodů rytířských. Během třicetileté války roztrousily po evropských bojištích své kosti zbytky drobné venkovské rytířské šlechty. Země tak byly ovládnuty spolupodílíky na centrální moci a byly zbaveny svých „revolučních složek“, tj. svobodných rytířů a měst. Čechové v době baroka fakticky ztratili svou „národní aristokracii“ a do národního obrození vstupovali jako plebejský národ. Ztráta „národní aristokracie“ v době baroka je dalším rysem české „zvláštní cesty“ moderními dějinami.

Znakem barokního absolutismu je zájmové spojení dynastie s vysokou aristokracií, která je pověřena státní správou v centru i provinciích. Tato šlechta zaujímá vedoucí postavení v centrálních a zemských úřadech i během počátků a při zavádění byrokratizace státní a zemské správy. Přizpůsobuje této své roli vzdělání, jehož součástí se stávají právní studia i praxe v zemských a centrálních úřadech. Zachovává si však svůj aristokratický životní styl se všemi formami barokní reprezentace. Vysoká aristokracie obsazuje i nejvyšší stupně církevní hierarchie. Správa barokní absolutistické monarchie i církve je zrcadlem feudální struktury společnosti. Aristokratické tradice se prolínají s moderní byrokratizací státní správy a dodávají úřadům aristokratický lesk. Byrokratický „pořádek“ a centralismus se prosazuje v 17. století labyrintem zřízení, instrukcí a patentů sice bez odporu, ale velmi pomalu. Tento centralismus není ještě „racionální“ a zpomaluje modernizaci státního organismu. Lépe řečeno – stává se brzdou státních reforem

Barokním znakem této státní správy je také styl jejích úředních písemností. V polovině 17. století se prosadil ve všech oblastech správy a soudnictví písemný proces. Po zrušení obligátnosti úřední češtiny v Obnovených zřízeních, dalším důsledku prolomení obrany zemských obcí proti „cizincům“, jsou písemnosti vedeny v obou zemských jazycích, češtině i němčině, ale záhy převážně německy, a to ve všech oblastech správy. Pokud se zachovaly registry úřadů doby baroka, jsou to tlusté fascikly nesmírně mnohmluvných a pleonastických písemností se složitými barokními iniciálami jako grafickými symboly stylu, kde v nekonečných větách a složitých formulacích historik stěží hledá vlastní sdělení.

Jestliže poslušné chování české šlechty ve vztahu k panovnícké moci bylo v politických kruzích monarchie a Evropy potupně nazváno navléknutím „českých kalhot“, není to metafora zcela případná. České a moravská pobělohorská aristokracie stejně jako církev zájmově splynula s monarchií a dynastií, ozelela partnerství, ale získala podíl na státní moci a neměla důvodů se bouřit. Je však příznačné, že v oficiální ideologii monarchie přežívá během celého 17. století představa, že Čechové jsou „národem rebelantů“. Tato představa je takovými autory, jako byl říšský polyhistor Melchior Goldast, vyvozována nejen z „ohavné rebelie“ a „husitského kacířství“, vzpour, které otrásl střední Evropou, nýbrž z celé české historie od jejích počátků.³⁵⁾

Obraz Čechů jako „rebelantů“ udržovaly ve vládních kruzích monarchie i v Evropě 17. století selské vzpoury. Je zásluhou Th. Winkelbauera, že uvedl sedláky a selské vzpoury 16.–17. století do dějin habsburské monarchie jako důležitý historický faktor. Také do naší historie se po určitém odmlčení historiků venkova sedláci do dějin národa a státu znovu vrací.³⁶⁾ Úhel pohledu

se, podobně jako při současném studiu aristokracie, mění. Marxistické schéma selských vzpour jako projevu odporu pouze proti feudálnímu vykořisťování se mění. Jednak to nebylo vykořisťování jediné, jednak v komplexu příčin selských vzpour působily i jiné faktory.

Sedláci a obyvatelé některých městeček jsou jediní, kdo po Bílé hoře a po vydání Obnovených zemských zřízení, kde jsou jejich vzpoury pod hrdelními tresty znovu zakázány, nadále trvají na svých starých právech a privilegiích, i když byla spolu se „svobodami“ jejich pánů novými dekrety a patenty zrušena. Jediní udržují tradici hájení „starých práv a svobod“. Rozptýlený odpor vesnic a městeček proti „novým povinnostem“ se stupňuje od poloviny 16. století a trvá do konce feudalismu. Obrana starých svobod a privilegií byla do obnovených zřízení legalizována zemským právem; toto právo muselo uznávat „staré“ svobody, aby nepopřelo sebe sama, zejména pokud měla „svoboda“ formu písemného privilegia. Soudní řízení mezi sedláky a vrchnostmi se vedla před zemským, komorním a apelačním soudem. Během třicetileté války se sociální tlak na sedláky nesmírně zvýšil. První velkou masovou rebelií bylo hnutí odporu sedláků proti robotám a jiným povinnostem za návštěvy císaře Leopolda I. v Čechách roku 1680, které bylo krvavě potlačeno vojenskými oddíly a soudy. V důsledku této vzpoury, kterou se pokusil pobělohorský režim klasifikovat i jako „*crimen laesae majestatis*“, vzpoura proti císaři-státu, byla poprvé upravena míra povinností císařským patentem, jehož dopad na sedláky byl dvojznačný. Na některých panstvích růst povinností zastavil, na jiných umožnil zvýšení na patentem stanovené tři robotní dny v týdnu. I po vydání patentu, který „stará práva“ výslovně ruší, pokračují houževnatě soudní pře sedláků a městeček proti vrchnostem i nové pokusy o masová povstání. Stát se musí permanentně zabývat „selskou otázkou“, „čeledními řádů“, úpravami povinností, tedy sociální politikou v rámci dominií, která ztrácejí svou sociálněprávní vrchnostenskou suverenitu. Není to z důvodu lásky panovníka k poddaným, jak je to prezentováno v patentech, ale proto, že sedláci byli hlavním zdrojem daní a že stát se musel o výsledky jejich práce s vrchnostmi dělit. Procento státních daní ve vydání selských usedlostí a řemeslných živností stále rostlo. Během selských bouří a sporů doby baroka sedláci odmítali vrchnostenský výklad svého právního statutu jako nevolnictví (*Leibangenschaft* – osobní poddanství) a ztráty své právní subjektivity. Je to jeden z nejcennějších faktů dějin novověku, který vyvrací flagelantské názory o zbabělosti Čechů a Moravanů (v této době v teritoriálním, nikoliv národním smyslu). Postupně se mezi požadavky sedláků objevují vedle „starých práv“ i požadavky na „zrušení nevolnictví“ a stížnosti na ponižování lidské důstojnosti sedláků, které vyvrcholí v povstání v roce 1775.³⁷⁾ Toto povstání spolu s dekrety Josefa II. má podíl na definitivním konci „baroka“.

Barokní politický a sociální systém je konglomerátem institucí, zákonů, sociálních zájmů, zemí a subkultur, jemuž absolutní vláda panovníka a s ní zájmově spojená aristokracie a církev dodávají symbolickou jednotu. V hierarchické architektuře společnosti je na vrcholu dědičný panovník jako zdroj moci a garant spravedlnosti a pořádku. Celým systémem pronikají pouta postupné byrokratizace a disciplinace obyvatelstva zákony, policejními řádů a předpisy. Od poloviny 17. století se objevují i merkantilistické plány

na vytvoření jednotného hospodářského a obchodního celku monarchie, ovládaného monopolem státu i monopolem udělovanými jednotlivcům jak na manufakturní výrobu, tak na obchod. V 17. století mají silně utopický ráz.

V procesu centralizace státní správy postupně zaniká český stát a mizí na tři století z evropské politiky. Konec českého státu je způsoben rozkladem zemských obcí a federativních prvků ústav. Zemské obce byly pro českou státnost vždy důležitější zárukou než panovníci. Zbytky institucí České koruny se mění na jeden z nástrojů centralistické administrativy. Baroko ještě udržuje zbytky českých státních tradic a zemských útvarů, ale pouze v pracích historiků. V politickém životě dominuje panovník, jehož portréty vévodí nejen dekoracím zemských domů nebo zemských desek, jsou zavěšovány i do reprezentativních prostor zámků aristokracie.

Zaniká také státní a zemský patriotismus politické elity. Dojemné shromažďování vzácných dokladů o patriotismu „české šlechty“ nemůže zakrýt skutečnost, že politická elita se orientuje svými zájmy a tužbami na dvorskou přízeň, na povýšení do říšských stavů a za státní zájem pokládá zájem celé habsburské monarchie, nikoliv zájem „svých“ korun a zemí. Světská a církevní aristokracie se staly – již před dobou osvícenské byrokratizace a před časem armády – garanty habsburské státnosti a jednoty monarchie. V pracích historiků se však objevují názory, že ve třetí generaci pobělohorské zemské šlechty se počátkem 18. století určitý český zemský patriotismus s reminiscencí na zemské svobody přece jen vrací. Češi bez odporu přijmou pragmatickou sankci, zaručující habsburské dynastii nástupnictví na habsburské trůny po ženské linii. Při pokusu Wittelsbachů, spojených s Francií, prosadit po smrti Karla VI. na český trůn Karla Alberta, Moravané a Uhři zachovali Marii Terezií věrnost, ale velká část Čechů ji „zradila“. Je to dokladem zrádnosti této části české aristokracie, nebo reminiscencí na svobodnou volbu a na svobody, které chtěl barokní absolutismus spolu s dvěma staletími české historie vymazat z dějin?³⁸⁾

Doba „baroka“ není v politických dějinách habsburské monarchie pouze dobou politických destrukcí a trestů. Usiluje o stmelení obyvatelstva monarchie a vytvoření společného státního vědomí i jinými cestami. Kromě poddanosti obyvatel „řádu“ a panovníkovi mělo být základem a pojátkem této jednoty náboženství. Katolická církev byl svěřen úkol výchovy nejen ke zbožnosti, ale i k oddanosti panovníkovi a jeho státu. V protestantských zemích plní tuto úlohu v době konfesijního absolutismu evangelická církev, ale nikde nebyla politická úloha státní církve tak složitá jako v habsburské monarchii.

V první chvíli pobělohorské vítězné euforie se pokládala církev za právého vítěze a některé její restituční nároky sahaly do předhusitské doby. Vítězem však byl panovník a jeho stát a církev tuto skutečnost brzy pocítila. Panovník jí vrátil pochopitelně ty statky, které jí byly za vlády direktorů a Fridricha Falckého konfiskovány. Jezuité se do svých kolejí vraceli současně s postupem okupace českých zemí císařskou armádou. O konfiskované statky evangelické šlechty však byli mocnější zájemci a Leopold I. další kumulaci církevních statků koupěmi zakázal.

Státní úřady upozorňovaly, že rozšiřování církevního majetku, zejména ve městech, ohrožuje světský stav a jeho službu v armádě.³⁹⁾ Církvi byla navraceno její středověké místo v stavovské hierarchii, zejména první místo prelátů na zemských sněmech. Ale i to bylo gesto spíše symbolické, protože rozhodující vliv zde měla knížata a páni. Nicméně prelátský stav se podílel významně na plnění úkolů, které byly panovníkem sněmům ponechány, například při pořizování berních katastrů. Také katolická církev ztratila v době upevňování barokního absolutismu své velmi dávné mocenské partnerství a stala se dalším nástrojem státní absolutistické panovnické moci. Klášterní majetek byl kamealizován, na důchody byly uvalovány zvláštní daně a nucené půjčky a ve státních šmelcovnách snad nikdy neskončilo tolik kostelního stříbra jako v době barokního katolického absolutismu.

V prvních letech po Bílé hoře a vydání Obnovených zřízení byla prováděna rekatolizace obyvatelstva formou dekretů a měla místy násilný ráz, zejména pokud ji prosazovala soldateska. V Obnovených zřízeních a následných patentech bylo stanoveno pro ty evangelíky městského a šlechtického stavu, kteří se politicky neprovinili (toto provinění bylo ovšem chápáno velmi široce), „ius emigrandi“, které jim zaručovalo prodej majetku, ovšem na nesmírně zkorumpovaném „trhu“. Pojem „vyhnání“ je zde oprávněný a postihl v Čechách podle odhadů přes 30 000 evangelických rodin. Sedláci se vystěhovat nesměli a katolickou „víru“ přijmout museli pod různými nátlaky, přičemž termín nebyl určen. V samotné církvi se názory na způsob rekatolizace rozcházely a v osvícených a humanistických církevních kruzích převažovala tendence postupovat mírnou misijní a pastorační cestou. Je třeba popravdě říci, že pro většinu evangelíků asi v českém „nadkonfesijním“ prostředí nebo jeho troskách nebyla velkým morálním a náboženským problémem změna konfese. Její teologickou hloubku prostí lidé nechápali, pro většinu to byla změna obřadů a mešního řádu. Složitější bylo opuštění „tradice“ a starého práva na církev a víru otců. To bylo zřejmě nejtěžším problémem první generace po rekatolizaci. Spíše než odporem byla rekatolizace českých zemí po pádu politické moci evangelíků komplikována rozvratem katolické církevní organizace a nedostatkem kněžstva. Zejména z toho důvodu neměla rekatolizace na venkově hladký průběh a musela po uzavření westfálského míru a vyhlášení nových náboženských dekretů na mnoha místech začínat znovu.⁴⁰⁾

Zatímco represivní stránku rekatolizace vykonával stát svými dekrety a vojáky, byla úkolem církve pozitivní práce výchovná a „kulturní“. V tomto smyslu mohla katolická církev navázat na předbělohorskou praxi, kdy musela volit „přitažlivé“ formy prezentace katolické víry a výchovy v duchu tridentických dekretů. Boj reformace a protireformace měl v době koexistence legálních vyznání také ráz kulturní soutěže, která přinesla v mnoha oborech, například v jazykové kultuře, nepochybné pozitivní výsledky. Výchovnou a kulturní práci v 17. století přejala katolická církev a její instituce mohly navázat i na tyto tradice.⁴¹⁾ Již v předbělohorské době byla přijata čeština jako jazyk nejen kázání, nýbrž i církevního zpěvu, a tím i chórová kultura. Roli předbělohorských literárských bratrstev přejala katolická náboženská bratrstva.

Misijní pastorační a výchovná práce se rozvíjela souběžně s obnovou katolické církevní organizace a s tím, jak se farnosti, školy, kúry a náboženská bratrstva stávaly organizační a finanční základnou této práce. Během druhé poloviny 17. století byla obnovena nebo znovu vytvořena kompletní církevní správa, vznikla hustá síť starých a nových mnišských řádů, byly obnoveny univerzity v Praze a Olomouci, vybudována síť základních farních i středních klášterních škol, poutních kostelů, kostelních kůrů, náboženských bratrstev a tiskáren. Kulturní význam této sítě, která obsáhla města i venkov, nelze při všeobecné akulturaci českých zemí podceňovat. Kostelní kúry mohly používat i evangelických kancionálů s novými katolickými texty starých písní. Víme, že Komenský si cenil jezuitského školství a že jezuité vytiskli v Praze jeho proslulou učebnici jazyků. Největším dokladem úspěchu rekatolizace českých zemí je skutečnost, že v selských bouřích a v poddanských sporech se náboženství téměř vůbec jako příčina sporu nevyskytuje. Koncem 17. století jsou již české země katolické, s výjimkou severních oblastí na hranicích Saska a Slezska, odkud poskytovali pomoc německému obyvatelstvu při setrvání ve víře jejich zahraniční evangeličtí sousedé a pastoři. Neústupní evangeličtí Valaši, u kterých misie dlouho nic nepořídily, přišli na mši po odchodu švédských posádek z Moravy. Pro strukturu habsburského státu měla velký význam skutečnost, že rekatolizace byla úspěšně provedena v době baroka v rakouských zemích, v Čechách a na Moravě čili v „rakouském jádru“ monarchie, zatímco ve Slezsku a v Uhrách náboženskou mapu téměř nezměnila.

Barokní umění a barokní kultura přispěly k rekatolizaci a výchově obyvatelstva právě svou stylovostí, psychologicky a citově působivou a srozumitelnou „školou obrazů“, přitažlivou svou dramatickostí a teatralitou. Baroko umožňovalo názorné a působivé vyjadřování posvátných i politických témat vzdělanému i lidovému publiku. Jako styl ovládlo všechny roviny umělecké práce: od mistrovských uměleckých děl trvalé estetické působivosti, přes záplavu artefaktů „art moyen“, k folklóru a masovému kýči. Všechny tyto roviny jsou spojeny stylem a tematikou a všechny formy a úrovně umění prožijí době baroka explozi konjunkturny. Je to první „masová“ kultura moderní doby, chápeme-li masovost jako tematickou srozumitelnost a masovou psychologickou účinnost díla nebo artefaktu. Širokým polem a nástrojem působení této kultury je hustá síť kostelů, kůrů, kazatelen, tiskáren a poutních míst i rozvíjející se umělecký trh. Privilegovaným, nejdůležitějším a nejpůsobivějším ohniskem této „masové kultury“ a ideologie jsou barokní slavnosti. Barokní člověk je v pravém slova smyslu „homo festivans“.⁴²⁾

Čas baroka je rozdělen na čas sváteční a na čas pracovní. V katolických zemích vzrostl čas nedělí a svátků až na třetinu času kalendářního roku. Neděle a svátky jsou časem bohoslužeb a slavností. V celé monarchii se v tyto dny scházejí obyvatelé v posvátných i profánních prostorách na povinných bohoslužbách, které jsou jádrem slavností a poutí. Organizace a režie slavností je úkolem církve, náboženských bratrstev, ale i cechů, městských rad a světských vrchností. Právě při slavnostech dovede baroko využít všech druhů umění ke znásobení účinku rétoriky. Architektonický prostor chrámů je koncipován jako jeviště mešního rituálu a hlediště pro diváky v nádherném dekoru plastik, obrazů, fresek, pozlacených a malovaných soch a sloupů,

s kůrem pro hudební produkce a se šperkem kazatelny. Náboženské slavnosti se přelévají z chrámů do veřejných prostorů, na náměstí měst a vesnic i do prostor okolo poutních kostelů. Velké slavnosti vyzdobí i tyto prostory pro čas slavnosti uměleckým dekorem, příležitost dostanou i kapely, ohňostřijci a dělostřelci. Jsou součástí takových slavností, jako byly vjezdy panovníka nebo biskupa do sídelního města, slavné poutě, oslavy významných událostí v panovnické rodině, oslavy vítězství křesťanských vojsk na turecké frontě. Nejvelkolepější jsou v Čechách vzácné korunovační slavnosti panovníků a slavností kultura vrcholí v celozemských oslavách blahověčení Jana Nepomuckého v roce 1729 a při slavnostech korunování Panny Marie na patronku Moravy ve třicátých letech 18. století. Těchto několikadenních slavností se zúčastní podle farností a krajů organizovaní poutníci z celých zemí. Politicko-náboženským smyslem byla reprezentace společenského řádu, církve a absolutního státu jako řádu světa a hierarchizované společenské harmonie. Touto reprezentací jsou průvody velké části obyvatelstva, seřazené podle stavů, korporací, městských rad i čtvrtí, vesnic, bratrstev, škol, až po chudinu, které přicházely k posvátným místům. Jsou to velké slavnosti, kde se hranice mezi účinkujícími a obecností stírá a je vytvářena téměř mystická jednota. V chrámech se nad touto jednotou moci a lidu klene freska s vyobrazením nebe, Boha a světců, obklopených andělskými kůry.

Není pochyb, že tyto slavnosti nesměřovaly jen k prohloubení katolické zbožnosti, nýbrž i ke společnému státnímu vědomí. Sjdnocujícím faktorem je nejen téměř totožná režie a doba slavností, nýbrž společná tematika. Církevní slavnosti jsou organizovány podle církevního kalendáře církevních svátků a celou církví (nebo jen zemskou) slavených světců. Oslavám zemských světců je přítomen duchovně, v kázáních i ve výzdobě panovník. Společná témata pronikají prostřednictvím slavností a svátků až do poslední vesnice monarchie. Přitom mají v českých zemích zemské slavnosti tendenci potlačit památku zemských světců spojených se zemskou autonomií (například sv. Václava anebo moravských věrozvěstů) a postavit kulturu slavností na „moderních světcích baroka“ a na světcích spojených s habsburským rodem. Podporování kultu panovníka mezi obyvatelstvem proniká i do křesťanských kronik udělováním křesťanských jmen členů císařského domu novorozencům. Cílem barokní kultury je také vytlačit z historického povědomí obyvatelstva českých zemí dvě staletí její kacířské a tolerantní historie. V barokních kázáních jsou Žižka a jeho rota paliči i těch klášterů, k nimž se ani nepřiblížili. Zatímco protilutherská rétorika kázání je mírněna ohledem na evangelické politické spojence, vůči české reformaci nejsou žádné zábrany, i když i toto „bojovné téma“ výchovy o vítězství církve a baroka koncem 17. století vyprchává.

Do jaké míry měl tento poslední pokus barokní monarchie šanci vytvořit na náboženském základě společné občanské vědomí všech vrstev obyvatelstva a všech zemí státu, není zatím dostatečně prozkoumáno. Ale je zřejmé, že tento pokus přichází pozdě a mívá se s velkými trendy moderních dějin. Pokus opět „zakouzlit“ svět v době jeho odkouzlování nemohl zvítězit v době, kdy se rodí osvícenství. Postavit státní vědomí obyvatelstva habsburské mnohonárodní monarchie na jednotě víry nemohlo mít perspektivu

a úspěch v době, kdy se na historické scéně objevuje a svou dráhu moderními dějinami začíná nacionalismus. A to přímo v lůně baroka a přičiněním plurality barokní kultury. Barokní zobrazování světa jako společenské a politické harmonie je spíše marným pokusem překlenout pomocí krásné iluze řádu a společenské harmonie katastrofální situaci společnosti a člověka doby baroka, kterou politická moc spoluzavinila a nebyla schopna řešit. Tato iluze je jen další barokní trompe l'oeil na obraze, který si barokní doba sama o sobě vytvářela. Dokonce již současníci a oddaní služebníci církve a státu si uvědomovali krizovou skutečnost a začali odmítat iluze i záznaky. Již v době vrcholu baroka a jeho slavností se iluze hrouť.

Iluzivní forma správy a formální existence sněmů doprovázená barokní reprezentací je také iluzí, které podleli někteří historikové, pokládající existenci sněmů a koexistenci zemských a zeměpanských úřadů za důkaz, že habsburský absolutismus neexistoval. Probuzení z iluze o barokním řádu a společenské harmonii přináší politické vojenské katastrofy monarchie v polovině 18. století. Osvícenství likviduje barokní iluzionismus a od zdání se myšlení a umění vrací k bytí. Lidé odloží paruku, svátky a slavnosti jsou radikálně omezeny, ambity zrušených klášterů se mění v manufakturní dílny nebo konírny a osvícenské reformy na čas zachraňují monarchii tím, že uvolní prostor moderní společnosti, ekonomice a „východu z barokního náboženství“ tolerančními patenty. Pád baroka je drastický a jeho iluze přežívají jako folklor a jako krásné muzeum architektury, výtvarného umění a hudby.

IV. Balbínova kritika pobělohorských vlád

Kritika absolutismu v době jeho uvádění do českých zemí Ferdinandem I. vycházela ze stavovských obcí a jejich radikálních složek. Projevovale se v dialogu stavů a krále a vyústila v první pokus o zvrát absolutistické tendence roku 1547. Stavovská opozice proti absolutismu zde vypracovala „demokratický“ ústavní projekt „Přátelské snešení“ a zemské obce si v pozmeněném složení a za hegemonie šlechty zachránily svou politickou subjektivitu a pokračovaly v odporu proti absolutismu na sněmovním poli. Nejtvrdším kritikem absolutismu a „kapitulace“ šlechty je v době vlády Ferdinanda I. kancléř Starého Města pražského a humanista Sixt z Ottersdorfu ve svých dosud vcelku nepublikovaných pamětech a poznámkách, v nichž také zaznamenal sněmovní projevy vůdce radikální opozice Viléma Křineckého z Ronova.⁴³⁾

V pobělohorské době je stavovská opozice na domácí půdě likvidována a otevřená kritika se může objevit veřejně jen v emigraci. Velkou obhajobou politické práce zemských obcí České koruny a české státnosti je spis Pavla Stránského O státi českém. Ve veřejném prostoru barokního absolutismu je nahrazena kritika režimu devótností.

Jediný odpor proti absolutismu „uvnitř systému“ vychází z katolické církve. Kromě několika pokusů arcibiskupa a prelátů o odpor proti daním je to Balbínova tvrdá kritika pobělohorské vládní politiky.⁴⁴⁾ Má rovinu kritiky praxe zemských místodržitelství, ale je zároveň zakotvená v politické teorii. Tuto svou „teorii“ vyložil Balbín explicitně v poznámkovém aparátu VII. sv. 1. dekády jeho největšího díla „De ducibus ac regibus Boemiae“

(1687). Neobyčejně tvrdá kritika pobělohorských vlád, plná až nenávistných osobních invektiv (jak bylo v době baroka zvykem v politických pamfletech), nebyla za jeho života publikovatelná a uchovala se v rukopisech, vydaných až v moderní době. Kromě Obrany jazyka je to zejména „Trophaeum čili Pamětní nápis Bernardu Ignácovi z Martinic“. Mezi Balbínovou politickou teorií a nepublikovanými publicistickými a satirickými polemikami je teoretická shoda.⁴⁵⁾

Do českého moderního národního vědomí vstoupil Balbín jako obránce jazyka a národa v dobách Temna. Jeho „baroknímu patriotismu“ a historismu byla věnována v historiografii mnohokrát pozornost. Zcela nedoceny a někdy i nepovšimnuty zůstávají jiné pozoruhodné složky jeho velkého díla, například to, že je u počátků moderního dějepisceví jako člen komunity učenců, která kladla základy pomocným vědám historickým, heuristice a chronologickému pořádku. K nedoceněným složkám jeho díla patří i jeho politické myšlení.⁴⁶⁾

Jako většina učenců a intelektuálů své doby má Balbín dvě „vlasti“: jednou jsou Čechy a druhou katolická církev a jezuitský řád. Oběma je zcela oddán a hájí jejich zájmy. Je přesvědčen, že zájmy obou jeho vlastí jsou v souladu a snaží se to historicky dokázat. Rodová zakotvenost v katolické tradici a věrnost jeho rodiny církvi a Habsburkům v době stavovské revoluce ho ušetřila nutnosti konverze a dala logiku, morálku a směrnost jeho dílu. Na rozdíl od většiny šlechty nemusel být služebníkem absolutismu a laudátorem pobělohorských poměrů. Podobně jako Sixt pokládá katastrofální situaci země, národa a jazyka za důsledek zrady zemských a národních zájmů většinou dvorské šlechty: ... *sami obyvatelé Čech, o své vůli přímo na sněmech souhlasí se svou zkázou a zánikem. Kdykoli se chystají na sněmy, všichni se chystají projevit souhlas... s neúměrnými daňovými požadavky.* (Trophaeum s. 55).

V politickém myšlení je Balbín monarchistou a ze své kritiky pobělohorské Habsburky vylučuje. Vyhýbá se jejich přímé kritice, tu lze ale předpokládat, a provádí ji systematicky ve zmíněných poznámkách v „De regibus...“, implicitně pak také i u Ferdinanda I. Své kritické komentáře k panovníkům však končí u krále Matyáše s odvoláním na Bodinovu radu, že o dějinách lze pravdivě psát až po osmdesáti letech od smrti jejich aktérů. Kritice však, zejména v nepublikovaných spisech, neujde téměř žádný dekret pobělohorských absolutních vládců. Souhlasí s protireformací, ale odmítá její násilné formy včetně nucené emigrace. Pokládá rekatolizaci českých zemí za návrat ke katolické podstatě a tradici českého národa, kterou husitství i stavovská revolta nepřerušily, protože většina národa zůstala věrná víře. V tomto smyslu odmítá ve svém historickém díle i vymazání dvou staletí z českých dějin a z dějin české státnosti, například obhajobou legitimní a obecně uznávané vlády Jiřího z Poděbrad. Do kontinuity české kultury počítá i významné evangelické učence. Není pochyb o tom, že Balbín respektuje legitimní dědičnost královské vlády a místo královské moci v řádu světa, nicméně naprosto odmítá zdůvodnění neúměrných pobělohorských vládních činů teorií trestu za „ohavnou rebelii“. Vyvrací její historické zdůvodnění (například polemikami proti Goldastovi) i přenesení do současnosti. Téměř prorocky předpovídá vliv destrukce českého státu a teorie trestu za „ohavnou rebelii“ na roz-

klad monarchie po třech stech letech „utrpení pod habsburským jhem“. Jeho kritika místodržitelství se soustřeďuje zejména na daňovou politiku, která zbídačila obyvatelstvo a proti níž se nikdo nepostavil na odpor. Příkladem špatných správců země je nejvyšší purkrabí Ignác z Martinic.

Balbínovo politické myšlení se pohybuje v prostoru katolického erasmínského humanismu a je pod silným vlivem českého tradičního zemského práva. Projevují se v něm soudobé přirozenoprávní a laicizační tendence. Necituje Písmo a církevní otce, nýbrž antické historiky a filozofy, zejména Tacita a Senecu a soudobé právní teoretiky, nejčastěji Justa Lipsia. A několi-krát velmi pozitivně a jako autoritu Stránského spis O státě českém. Na základě četby politických textů Bohuslava Balbína se domnívám, že ho nelze zařazovat do barokního absolutismu ve smyslu vymezení barokní politické teorie V. Černým (legitimizační mocí božským právem), ale spíše do tendence podle Černého „antibarokní“, která vede k osvícenství. V Trophaeu také čteme tento Balbínův výrok: *Během své vlády chyboval (Martinic) především v tomto: moc duchovní spojoval se světskou mocí.* (Pamětní spis s. 12–13).

Pozoruhodně „antibarokní“ myšlenky se u Balbína objevují také právě proto, že byl příslušníkem jezuitského řádu a že byl proniknut jeho kulturou. V současné době probíhá jako jedna z „demystifikací“ historických mýtů demystifikace spiklenecké role jezuitského řádu a objevují se nové výklady jeho kulturní práce a myšlení, včetně molinismu a probabilismu. Marc Fumarioli například obhájí jezuitu proti jansenistům, kteří přispěli ke zrušení jezuitského řádu ve Francii svými intrikami. Poukazuje také na to, že profíloví osvícenci byli žáky jezuitských škol.⁴⁷⁾ Také role jezuitů v české historii, politické i kulturní, která je zatížená mýtem jejich spiklenectví a vin, se teprve začíná revidovat. Pochopení Balbínova místa v dějinách politického myšlení a jeho kritiky pobělohorského režimu konfesijního absolutismu by mělo být spojeno s hlubším poznáním kultury a myšlení doby baroka. Balbín směřuje svým politickým myšlením spíše k odstranění barokní iluze o společnosti i politice a k osvícenskému prozření.

bibliografická poznámka

Protože text této stati má spíše povahu syntetické úvahy, týká se poměrně dlouhé doby a řady různých problémů, nebylo možné uvádět v poznámkách vyčerpávající bibliografii. Zabrala by daleko větší počet stran, než je samotný text. Vycházím ze své badatelské zkušenosti a z vlastních výzkumů, které byly uveřejněny v různých publikacích a odborných statích. V této poznámce uvádím nejnovější syntetické práce o středoevropských a českých dějinách 16.–18. století, opatřené výběrovou bibliografií, práce a sborníky o politickém systému této oblasti a doby a některé prameny, citované v textu. Výběr je zde v podstatě dán tím, že jde o práce, které jsem používal, kritérium, které je dnes jediné možné. V poznámkách v textu uvádím zde uvedené práce ve zkrácené formě.

Diskuze o absolutismu:

F. Cosandey, R. Descimon, L'absolutisme en France. Histoire et historiographie, Paris 2002.

H. Durchhardt, Das Zeitalter des Absolutismus, München 1992.

H. Durchhardt, Absolutismus-Abschied von einer Epochenbegriff, HZ, Bd. 258, s.113–122.

J. Kunisch, Absolutismus. Europäische geschichte vom Westfälischen Frieden bis zur Krise des Ancien Régime, Göttingen 1999.

E. Hinrichs, Fürsten und Mächte. Zum Problem des Europäischen Absolutismus, Göttingen 2000.

T. Knoz, Absolutismus nebo „absolutismus“? K historii jednoho pojmu. ČMM 121, 2002, s. 451–483.

J. Válka, Středověké kořeny dualismu panovníka a obce. (Historiografické aspekty diskuzí o „absolutismu“). ČMM, 1243, 2004, s. 311–335.

Syntézy středoevropských a českých dějin raného novověku:

R. J. V. Evans, The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700, Oxford 1979. Český překlad: Vznik habsburské monarchie 1550–1700, Praha 2003.

T. Winkelbauer, Österreichische Geschichte 1522–1699, Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Unterthanen im konfessionellen Zeitalter I.–II., Wien 2003. (Zde vyčerpávající bibliografie).

K. Vocelka, Österreichische Geschichte. Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im Habsburgischen Vielvölkerstaat 1699–1815, Wien 2001.

P. Cornej, Velké dějiny zemí Koruny české, V, 1402–1437, Praha, Litomyšl 2000.

P. Vorel, Velké dějiny zemí Koruny české VII, 1526–1618, Praha Litomyšl 2005.

J. Macek, Jagellonský věk v českých dějinách 1–4, Praha 1992–1999.

J. Janáček, České dějiny 1526–1547 I, 1 1–2, Doba předbělohorská, Praha 1968, 1984.

J. Pánek, Poslední Rožmberkové, Velmoži české renesance, Praha 1989.

J. Válka, Dějiny Moravy, Díl 2, Morava reformace, renesance a baroka. Vlastivěda moravská, Země a lid. Nová řada, sv. 6., Brno 1995.

H. Rabe, Neue deutsche Geschichte. Reich und Glaubensspaltung. Deutschland 1500–1600, München 1989. Volker Press, Neue deutsche Geschichte. Kriege und Krisen, Deutschland 1600–1750. München 1991.

Politický systém a právo:

R. J. V. Evans – T. V. Thomas (edd.), Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, London 1991.

H. Weczerka (ed.), Stände und Landesherrschaft in Ostmitteleuropa in der frühen Neuzeit, Marburg 1995.

J. Bahlcke – H. J. Bömelburg – N. Kersken (edd.), Ständefreiheit und Staatsgewalt in Ostmitteleuropa. Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur vom 16.–18. Jahrhundert, Leipzig 1996.

K. Malý – J. Pánek (edd.), D. Janiš (red.), Vladislavské zřízení a počátky ústavního zřízení v českých zemích (1500–1619), Praha 2001.

E. Maur (red.), Historická úloha absolutní monarchie ve střední Evropě 17.–18. století, Praha 1991.

J. Pánek, Politický systém předbělohorského českého státu. FHB 11, (1987) s. 41–101.

J. Bahlcke, Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit. Die Länder der Böhmisches Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526–1619), München 1994.

W. Eberhard, Konfessionsbildung und Stände in Böhmen 1478–1530. München – Wien 1981.

W. Eberhard, Monarchie und Widerstand. Zur ständischen Oppositionsbildung im Herrschaftssystem Ferdinands I. in Böhmen, München 1985.

K. Malý – F. Sivák, Dějiny státu a práva v českých zemích a na Slovensku do r. 1918, Praha 1992.

K. Malý, Změny státního zřízení v českém stavovském povstání. FHB 8 (1985) s. 63–88.

H. W. Bergerhausen, Die „verneuerte Landesordnung“ in Böhmen 1627: ein Grunddokument des habsburgischen Absolutismus. HZ Bd. 272 2001, s. 327–352.

Politické myšlení, náboženství, manýrismus, baroko:

M. Gauchet, Le désenchantement du monde. Une histoire politique de la religion, Paris 1985.

M. Gauchet, La condition historique. Entretiens avec Fr. Azouvi et S. Piron, Paris 2003.

I. Fetscher – H. Münkler (edd.), Pipers Handbuch der politischen Ideen. Bd. 3, Neuzeit: Von den Konfessionskriegen bis zur Aufklärung, München 1985.

Ch. Delsol – M. Maslowski (edd.), Histoire des idées politiques de l'Europe centrale, Paris 1998.

J. Macek, Vira a zbožnost Jagellonského věku, Praha 2001.

J. Válka, Husitství na Moravě – Náboženská snášenlivost – Jan Amos Komenský, Brno 2005.

G. R. Hocke, Svět jako Labyrint – Manýrismus v literatuře, Praha 2001.

R. J. W. Evans, Rudolf II. a jeho svět. Myšlení a kultura ve střední Evropě 1576–1612, Praha 1997.

J. Válka, Manýrismus a baroko v české kultuře 17. a 18. století. Studia Comeniana et Historica, 8, 1978, s.155–213.

J. Válka, Rudolfine culture, in: M. Teich (ed.), Bohemia in History, Cambridge 1998, s. 117–142.

V. G. Bazin, Les destins du Baroque, Paris 1668.

C. G. Dubois, Le Baroque. Profondeur de l'apparence, Paris 1973.

B. Chédozeau, Le Baroque, Paris 1989.

V. Černý, Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím, Praha 1996.

V. Vlnas (ed.), Sláva barokní Čechie. Stati o umění, kultuře a společnosti 17.–18. století, Praha 2001. Zde stať J. Petráně, Kultura a společnost doby baroka, s. 61–77.

P. Preiss, František Antonín Špork a barokní kultura v Čechách. Praha – Litomyšl 2003.

I. Krsek – Z. Kudělka – M. Stehlik – J. Válka, Umění na Moravě a ve Slezsku. Praha 1996.

V. Bůžek – P. Král, Slavnosti a zábavy na dvorech a v rezidenčních městech raného novověku. Opera Historica 8, České Budějovice 2000.

Odkazy na prameny publikované ve standardních edicích jsou umístěny v závorkách za citovaným textem, kde je zkratka názvu edice a příslušný svazek a strana. Jsou to zejména tyto edice: Archiv český (AČ), Sněmy české (SČ) a Codex iuris Bohemici (CJB).

poznámky

1) V. L. Tapié, Baroque et classicisme, Paris 1957; V. L. Tapié, Le Baroque, Paris 1961.

2) V. Černý, Antibaroko v baroku. Až do předsíně..., s. 73–88.

3) E. R. Curtius, Evropská literatura a latinský středověk. Praha 1998; Hocke, Svět jako labyrint...

4) H. Durchhardt, Absolutismus – Abschied von einem Epochenbegriff? HZ Bd. 258, s. 113–122.

5) V. Černý, Barokní teorie politické, Až do předsíně..., s. 111–140.

6) T. Knoz, „Absolutismus“ nebo „absolutismus“. K historii jednoho pojmu. ČMM 121, 2002, s. 451–483. J. Válka, Středověké kořeny mocenského dualismu panovníka a obce (Historiografické aspekty diskuzí o „absolutismu“), ČMM 123, 2004, s. 311–335.

7) N. Henshall, The Myth of Absolutism. Change and Continuity in Early Modern European Monarchy, London – New York 1992.

8) F. Furet, Penser la Révolution française, Paris 1978. Český překlad (P. Horák): Promyšlet Francouzskou revoluci, Brno 1994; A. De Tocqueville, Starý režim a revoluce, Praha 2003. K tématu se vztahuje i sborník J. Hanuš – R. Vlček (edd.), Interpretace francouzské revoluce, Brno 2004.

9) Cosandey – Descimon, L'Absolutisme..., 3. část: L'Absolutisme: un mythe?, s. 189–271, Conclusion: Vers une relecture du concept d'absolutisme. s. 273–297.

10) Nejnovější biografie Ferdinanda I.: A. Kohler, Ferdinand I. 1503–1564. Fürst, König und Kaiser, München 2003; týž o vztahu ke stavům: Ferdinand I. and the Estates: Between Confrontation and Co-operation, 1521–1564. In: Crown..., s. 48–57. I pro Ferdinanda I. a české poměry přináší vynikající postřehy F. Seibt, Karl V. Der Kaiser und die Reformation, Berlin 1990.

11) Winkelbauer, ÖG I, s. 38.

12) SČ I., s. 37.

13) O přehodnocení opovědi jako symbolu „pěstního práva“ středověku a landfrýdu ve vztahu ke státu se zasloužil zejména O. Brunner, Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschland im Mittelalter, 1. vyd. Brünn – München – Wien 1943. Mnoha moralistním českým historikům tento obrat názoru na „opověď“ nedošel dodnes a ztěžuje jim pochopení husitské revoluce i stavovství. O kritiku těchto názorů a vysvětlení role landfrýdů a stavů při „zavedení pořádku“ jsem se pokusil ve studii J. Válka, Počátek „bezvládní“? Politické myšlení a státní struktury v bojích o završení husitské revoluce, in: Husitství... snášenlivost... Komenský, s. 167–180.

14) To je postoj Palackého, Denise i marxistické historiografie, který ztotožňoval absenci královské moci s „bezvládním“. K tomu v předcházející poznámce citovaná studie J. Války.

15) W. Eberhard, Monarchie in Widerstand..., s. 316–334. Dokument vydal F. Dvorský in AČ 20, s. 82–96.

16) Podrobněji o této době a situaci v článku: J. Válka, Dialog krále se stavovskými obcemi o způsobu vládnutí. Ferdinand I. a počátky absolutismu. V tisku in ČMM, 125, 2002, 2. K problému „partnerství“: Z. Vybíral, Partnerství nebo poslušnost? Zemská aristokracie mezi zemskou obcí a panovnickým dvorem na počátku konfesijního věku 1547–1619. OH 10 (2003), s. 235–248.

- 17) N. Machiavelli, *Il Principe* (Vladař). V překladu A. Felixe a s doslovem Z. Kalisty vydal Odeon, Praha 1969.
- 18) Z písemné pozůstalosti Sixta z Ottersdorfu uveřejnil poprvé tento dokument Karel Tieftrunk pod názvem Přátelské snežení stavův českých ve své práci *Odpor stavův českých proti Ferdinandovi I.* 1547, Praha 1972, s. 364–384. Nověji SČ II.
- 19) Práva a zřízení zemská Království českého z léta M.C.IXLIX. J. a H. Jirečkové in: *CJB IV. I. Jura et constitutiones saeculi XVI.*, Praha 1882, s. 129–496.
- 20) Moderní historickou analýzu politického systému a jeho fungování druhé poloviny 16. století zahájil J. Pánek spisem *Stavovská opozice a její zápas s Habsburky 1547–1577*, Praha 1982. Plastickým vylíčením společnosti, politiky a kultury této doby je jeho kniha *J. Pánek, Poslední Rožmberkové. Velmoži české renesance*, Praha 1989. Celkovým shrnutím studia politického systému je *Pánekův Politický systém... V kolegiální spolupráci s českými historiky zasáhli výrazně do problémů politické struktury České koruny J. Bahlcke, Regionalismus und Staat – a Monarchie und Widerstand... Tito i další zahraniční badatelé, zejména polští a rakouští, převedli problematiku českého stavovského systému do evropského kontextu.*
- 21) Úpravy zemského zřízení v Čechách počátkem 17. století vydal vynikajícím způsobem povstáním, Brno 1936.
- 22) Edice nesmírně cenných *Akt Jednoty bratrské* skončila bohužel u prvních dvou svazků vydaných počátkem dvacátého století Jaroslavem Bidlem. Obsahuje dokumenty z 15. století. Z celkových zpracování dějin jednoty si uchovává stále svůj význam práce J. Th. Müllera, *Geschichte der Böhmischen Brüder, I–III, Herrnhut 1922–1931*. Z novějších zejména studie A. Molnára, *Boleslavští bratři*, Praha 1952. V posledních desetiletích se soustředilo studium a ediční práce o dějinách jednoty především na život a dílo J. A. Komenského.
- 23) Glücklich, *Nová redakce...; Úvod*, s. XXXIX, XLIII.
- 24) Uveřejněna je in V. Černý, *Až do předsíně...*, s. 261–354. Zatímco v raných pracích pochyboval V. Černý o možnosti vymezit baroknost české literatury, našel zde klíč ke komplexnímu pojetí a obrazu české barokní kultury. Doslov ke knize *Až do předsíně...* A. Sticha, *Václav Černý a (české) Baroko je pokusem dát V. Černému v barokistickém bádání to místo, které mu náleží. V. Černý s pojmem manýrismu při periodizaci nepracuje. Sám jsem se pokusil uplatnit tento pojem ve studii J. Válka, *Manýrismus a baroko v české kultuře 17. a 1. pol. 18. století, Studia Comeniana et Historica*, 19, VIII, 1978, s.155–214.*
- 25) Do kontextu „evropské krize“ zasadil tuto revoluci J. Polišínský, *Třicetiletá válka a evropské krize XVII. století*, Praha 1970. Soudobou historií povstání Pavla Skály ze Zhoře vydal a opatřil komentářem na základě moderního „stavu vědění“ J. Janáček in: P. Skála *Ze Zhoře, Historie česká. Od defenestrace k Bílé hoře*, Praha 1986.
- 26) J. Válka, *Konfederace z roku 1619 ve vývoji teritoriální a náboženské struktury České koruny. Vladislavské zřízení...*, s. 193–202.
- 27) V. Černý, *Až do předsíně...*, s. 278.
- 28) K standardním edicím v CDJ lze připojit první český překlad OZZ pro Moravu, pořízený J. Komínkem, *Jeho Cis. A Král. Milosti Ferdinanda Druhého Obnovené Zřízení Zemské maghrabství moravského*. Jan Komínek z Engehausu byl notářem v Ivančicích a moderní edice, vydaná v Brně s. d., uvádí, že jeho překlad je z roku 1632 a byl aprobován osobně Ferdinandem II. Rozborem OZZ se zabývá referát K. Malého na této konferenci a jiné jeho práce. Studie W. Bergerhausena z r. 2001 přináší k poznání významu OZZ zajímavé podněty, i když, zdá se, nepracuje s českou psanou literaturou. Pokládá OZZ za dokument absolutismu. Všeestrannou moderní analýzu konfiskací a jejich politického pozadí přináší práce T. Knoze, *Pobělohorské konfiskace. Moravský průběh, středoevropské souvislosti a obecné aspekty*, Brno 2005.
- 29) K. Malý, *K otázce zakotvení feudálního absolutismu v Čechách*, in: *Historická úloha...*, s. 70.
- 30) Viz Bergerhausen...
- 31) V posledních desetiletích se stalo všestranné studium české a moravské aristokracie předmětem systematického studia. Dosavadní sociologicko-statistické výzkumy byly ovlivněny vlnou sociální antropologie a novým biografismem. Vytvořilo se několik center tohoto studia, která si dovedla zajistit publikační možnosti. Nejvýznamnější je historický ústav na Jihočeské univerzitě vedený V. Bůžkem, který se opírá o bohatou základnu šlechtických archivů v již-

- ních Čechách. Přehledy a výsledky tohoto bádání s příslušnou bibliografií najdeme například v těchto studiích a publikacích: V. Bůžek – J. Hrdlička – P. Král – Z. Vybíral, *Šlechta raného novověku v historickoantropologických proudech současné evropské historiografie*. ČMM 122, 2003, s. 375–410; V. Bůžek – P. Maťa, *Wandlungen des Adels in Böhmen und Mähren im Zeitalter des „absolutismus“ (1620–1740)*, in: *Der europäische Adel im Ancien Régime*. Köln – Weimar – Wien 2001; V. Bůžek – J. Hrdlička – P. Král – Z. Vybíral, *Věk urozených v českých zemích na prahu novověku*, Praha – Litomyšl 2002. P. Maťa, *Svět české aristokracie*. Praha 2004; M. Koldinská, *Každodennost renesančního aristokrata*, Praha – Litomyšl 2001; V. Bůžek – P. Král, *Aristokratické rezidence a dvory v raném novověku*, *Opera Historica* 7, České Budějovice 1999; M. Koldinská, *Kryštof Harant z Polžic a Bezdržic. Cesta intelektuála k popravě*, Praha – Litomyšl 2004.
- 32) Th. Winkelbauer, *ÖG I*, s. 196 n. Na těchto stránkách shrnuje Winkelbauer vývoj názorů na habsburský absolutismus 17. století. Ukazuje také, jak se v této době vytváří z českých a rakouských zemí jádro habsburského státu ovládaného z dvorského centra specifickými formami absolutismu této doby.
- 33) Přehled vývoje státních a zemských institucí a výběrovou bibliografií podávají J. Janák a Z. Hledíková, *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945*, Praha 1989. Období 1620–1740 na str. 139–160. Kniha V. Vašků, *Studie o správních dějinách a písemnostech královského tribunálu z let 1636–1749*, Brno 1969, je obrazem „barokního úřadování“ v provincii, řízené z centra.
- 34) M. Goldasti *Heimisfeldii, De Bohemiae regni incorporatarumque provinciarum, iuribus ac privilegiis, necnon de hereditaria Regiae Bohemorum familiae successione COMMENTARII... Francofordiae, anno M.DC.XXVII.*
- 35) Studiu venkovského lidu 16–18. století se věnovala česká historiografie v 50.–70. letech minulého století jako jednomu z hlavních témat sociálních dějin. Velkou práci odvedli archiváři shromažďováním a publikováním rozptýlených pramenů o selském odporu a bouřích, například o povstání 1680 a 1775: E. Čáňová (red.), *Prameny k nevolnickému povstání v roce 1680*, Praha 1986; M. Toegel – J. Petráň – J. Obršlík (red.) *Prameny k nevolnickému povstání v Čechách a na Moravě v roce 1775*, Praha 1975. Tato badatelská etapa nebyla bohužel završena syntetickou prací. Shrnutí výsledků podávají spíše sborníky z konferencí a publikace o několika velkých povstáních. Teprve v posledních letech nastalo oživení zájmu o tuto problematiku u střední a mladší generace historiků, která sociální otázky řeší v rámci soudobých vědeckých paradigmat. J. Čechura, *Roľnické revolty raného novověku – přehled středoevropského bádání*. ČCH 97, 1999, s. 332–357. J. Čechura, *Selská rebelie roku 1680*, Praha 2001.
- 36) J. Válka, *K problému sociálního myšlení a ideologie nevolníků roku 1775*, in: *Povstání poddanského lidu 1775 v severovýchodních Čechách*, E. Bouza – J. Metelka a kol. (edd.), Hradec Králové – Turnov 1975, s. 162–189.
- 37) Nejnověji E. Maur, 12. 5. 1743. Marie Terezie. Korunovace na usmířenou, Praha 2003; V. Urfus, 19. 4. 1713. Pragmatická sankce. Rodný list podunajské monarchie, Praha 2002.
- 38) Obraz vztahu církve a státu v době absolutismu podal na příkladu Moravy v příslušných kapitolách své práce R. Hurt, *Dějiny cisterciáckého kláštera na Velehradě II*, Olomouc 1938.
- 39) O střízlivý pohled na rekatolizaci se nejnověji pokusil J. Mikulec, 31. 7. 1627. Rekatolizace šlechty v Čechách, Praha 2005. Shrnuje zde i své starší práce a úvahy na toto téma. J. Mikulec, *Barokní náboženská bratrstva v Čechách*, Praha 2000.
- 40) Je to zřejmě zejména v rekatolizačních aktivitách jezuitského řádu. Je paradoxem této doby, že katolické řády, zejména jezuité, navazují i na kulturní práci utrakvistů a jednoty bratrské, někdy přímo v jejich zrušených sborech. Věcný a demýtizovaný pohled na protireformaci a jezuitský řád přinášejí také práce I. Čornejové (ed.), *Úloha církevních řádů při pobělohorské rekatolizaci*. Sborník příspěvků z pracovního semináře konaného na Vranově u Brna ve dnech 4.–5. 6. 2003; I. Čornejová, *Tovaryštvo Ježíšovo. Jezuité v Čechách*, Praha 1995.
- 41) Literatura o slavnostech a barokních slavnostech je v posledních desetiletích velkým tématem různých společenských věd, v kulturní antropologii tématem téměř klíčovým. V české historiografii to bylo téma spíše folkloristické a do kulturní historie vstoupilo až v šedesátých letech minulého století a explodovalo v letech osmdesátých a devadesátých. Bibliografií nejnovější středoevropské produkce o slavnostech podávají Winkelbauer a Vocelka v *ÖG*. Z posledních českých sborníků z konferencí o slavnostech uvedme alespoň V. Bůžek – P. Král (edd.), *Slavnosti a zábavy na dvorech a v rezidenčních městech raného novověku*. *Opera his-*

- torica 8, České Budějovice 2000. Sluší se také uvést, že jedno z nejzdařilejších literárních zpracování svatojánských slavností z r. 1729 podal Alois Jirásek ve svém románu *Temno*.
- 42) Sixta z Ottersdorfu *Knihy památní o nepokojných letech 1546 a 1547*. I-II. Ed. J. Teige, Praha 1919; Sixt z Ottersdorfu, *O pokoření stavu městského léta 1547*. Ed. a úvod J. Janáček, Praha 1950. Důležitý seznam členů stavovského spolku publikoval a analyzoval ze Sixtovy pozůstalosti P. Vorel: *Přátelské snešení stavův českých a jeho signatáři*, in: *Stavovský odboj roku 1547*. První krize habsburské monarchie, Pardubice – Praha 1999. O Sixtovi jako dějepisci Z. Beneš, *Historický text a historická skutečnost*. Praha 1993, s. 77–88.
- 43) *Z novější literatury o Balbínovi*: J. Kučera – J. Rak, *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*, Praha 1983; Z. Pokorná – M. Svatoš (edd.), *Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách*. Sborník z konference Památníku národního písemnictví, Praha 1992.
- 44) *Oba texty jsou psány latinsky. Obranu českého a slovanského jazyka, psanou v letech 1672–1673, vydal v českém překladu např. M. Kopecký pod názvem Rozprava krátká, ale pravdivá („Obrana“)*, Brno 1997, *Pamětní spis psaný ve stejné době vydal v latinském originále i vlastním českém překladu teprve J. Hejnic, Trophaeum Bernardo Ignatio de Martinic inscriptum – Pamětní nápis Bernardu Ignácovi z Martinic*, Praha 1988.
- 45) *Opírám se zde o své stati J. Válka, Politický smysl Balbínovy historiografie*, in: *Česká literatura 36*, 1988, s. 385–399; a J. Válka, *Balbínova „Politica“ ve sborníku Bohuslav Balbín...*, s. 33–39.
- 46) M. Fumaroli, *Les boucs émissaires. Le destin des Jésuites dans la France du XVIIIe siècle*. COMMENTAIRE, No 108, 2004, s. 879–892.

Résumé

L'absolutisme baroque

Dans l'introduction à son étude, l'auteur estime que, dans la discussion actuelle sur l'absolutisme, les historiens n'excluent pas l'emploi de ce terme pour désigner le type (*Idealtypus* de Weber) de système politique dans lequel l'autorité gouvernementale du souverain n'est pas limitée par celle des états. Cependant, le concept doit être précisé au fur et à mesure des progrès de la connaissance et spécifié tant du point de vue territorial que chronologique. Le terme „absolutisme baroque“ comporte une de telles spécifications.

Dans la première partie de son étude, l'auteur rappelle que l'adjectif „baroque“ peut être employé et compris de deux façons différentes: soit pour désigner tout ce qui eut lieu ou fut réalisé à „l'époque du baroque“; soit pour signaler que la chose qu'il qualifie comporte les traits typiques du baroque en tant que traits caractéristiques. L'auteur tient compte des deux valeurs de l'adjectif. Quant aux traits caractéristiques du baroque tchèque, de sa périodisation et de sa pensée politique, il signale les précieuses impulsions dont Václav Černý avait enrichi la discussion sur le baroque et sur l'absolutisme. En tant que culture, le baroque se caractérise par une pluralité remarquable dans tous les domaines de la vie et de la pensée. Cependant, il y a une koiné, un trait commun qui les réunit tous: c'est la mentalité religieuse qui donne l'impression du retour de la religion dans la vie politique.

Dans la deuxième partie de l'étude – consacrée en particulier au discours politique des pays tchèques aux 16e et 17e siècles – l'auteur s'occupe du dis-

cours politique du roi et des communautés d'états. Les débuts des tendances absolutistes dans la Couronne de Bohême sont liés à l'élection de Ferdinand 1er au trône de Bohême en 1526. Ce Habsbourg élevé en Espagne dans l'esprit de l'absolutisme se vit obligé de se soumettre à l'élection libre – qui représentait le noyau des libertés des états et leur garantie fondamentale – et de se conformer à la constitution et aux usages traditionnels du pays. Cependant, les états n'ont pas mis longtemps à voir dans la politique de Ferdinand, intérieure et extérieure, la violation des serments qu'il avait prêtés lors de son élection. C'est notamment la restriction de la liberté de religion qui provoquait des tensions politiques. En 1539, il y eut un échange de lettres entre le roi et Jan de Pernštejn, chef des états de Bohême et de Moravie, qui est l'expression de deux conceptions contradictoires de l'autorité gouvernementale du souverain: celle élaborée au temps des rois Jagellons et celle de Ferdinand porteuse de tendances absolutistes.

Les tensions aboutirent à une première tentative d'arrêter les tendances politiques du roi. Au moment de la guerre de Schmalkalde, les états de Bohême conclurent une alliance avec le but de faire adopter une constitution correspondant à la première des deux conceptions. Son projet, dit „Přátelské snešení“ (= Convention amicale) et adopté par la Diète au printemps 1547, représente le projet constitutionnel le plus „démocratique“ qui ait été élaboré par les états jusqu'à cette époque. La victoire des Habsbourgs dans la bataille de Mühlberg, l'effondrement consécutif de la résistance des états, l'occupation de Prague par les troupes royales et le désarmement de la ville ont permis au roi de monter un premier procès contre Prague, contre les villes royales et contre les chefs de l'alliance. Les punitions affaiblirent la position de Prague et des villes royales au sein de la communauté des états, représentée dorénavant surtout par la noblesse. Néanmoins, la communauté de pays sut défendre avec succès sa part au pouvoir souverain, ainsi que ses droits et institutions traditionnels, ce qui permit de continuer le dialogue avec le roi. Ferdinand 1er, un des souverains Habsbourg les plus compétents, renforça les tendances absolutistes en limitant l'élection libre du roi, en renforçant l'initiative politique du souverain et le contrôle des institutions d'états. La légalité de l'Eglise utraquiste resta intacte et, donc, le traditionnel christianisme non-confessionnel des hommes politiques tchèques put survivre. L'équilibre délicat entre les états et le souverain dura pendant toute la seconde moitié du 16e siècle. L'auteur estime que la culture politique de cette époque porte les traits du maniérisme.

La troisième partie de l'étude est consacrée aux caractères de „l'absolutisme baroque“ dans les pays tchèques. Le début de ce régime est marqué par le choc consécutif à la défaite de la révolte des états des années 1618–1620 sur le champ de bataille de la Montagne-Blanche. C'est pendant la révolte que, pour la première fois dans l'histoire de la Couronne de Bohême, s'imposa la „Confédération“, constitution stipulant l'élection du roi par tous les pays de la Couronne de Bohême, les libertés de pays et le droit traditionnel, ainsi que la souveraineté partagée entre le roi et les états. Cependant, la Confédération ne fit qu'allonger la liste des projets constitutionnels de l'Etat tchèque qui n'aboutirent pas. Après la victoire remportée

dans la bataille de la Montagne-Blanche, Ferdinand II, empereur et de nouveau roi de Bohême, profita du moment opportun pour effectuer un renversement politique en tant que punition de „l'abominable rébellion”. La punition comportait, outre les exécutions des chefs des états et la confiscation de leurs biens, une nouvelle constitution décrétée dans „le royaume et le margraviat conquis” (Constitutions renouvelées de pays de 1927 et de 1928). Ces constitutions annulèrent les fruits du travail législatif du temps de la révolte et du roi protestant Frédéric de Palatinat et marquèrent le commencement d'une ère législative nouvelle. En vertu de la Constitution renouvelée, l'autorité suprême du souverain absolu repose sur les droits de succession héréditaires, l'élection du roi est exclue, la foi catholique est la seule confession admise et les institutions d'états sont transformées en organes exécutifs de l'autorité du souverain. Les institutions d'états étant vidées de leurs fonctions politiques, on établit dans les pays les tribunaux et les gouvernements royaux, soumis aux organes d'administration centraux. Ce processus marque la fin de l'Etat appelé Couronne de Bohême: les pays tchèques disparaissent de la carte politique de l'Europe. Ce renversement constitutionnel signifie également la fin des communautés de pays et des droits traditionnels. Il fut rendu possible par la défaite et par l'effondrement des communautés de pays et grâce à l'aide des catholiques fidèles au roi – et richement récompensés par la suite. Relativement vite s'opère un changement radical de la mentalité de la noblesse qui troque la défense des libertés contre le service au souverain – qui devient le nouveau contenu de la notion d'honneur. Le trait spécifique de la nouvelle aristocratie tchèque et autrichienne, c'est qu'elle est toujours entièrement loyale envers le souverain et qu'elle n'essaie plus jamais une nouvelle révolte. Par contre, elle aide à réprimer les frondes en Hongrie. Seuls les paysans et les habitants des villes seigneuriales continuèrent à défendre les vieux droits et libertés. Les révoltes paysannes de nos pays comptent, aux 17e et du 18e siècles, parmi les plus vastes en Europe et leur opposition contre l'accroissement des obligations féodales change avec le temps en défense de la dignité humaine et des droits civiques.

En dépit des progrès de l'absolutisme et de la centralisation de la monarchie s'acheminant vers l'Etat moderne, l'Etat des Habsbourg est un empire composé de différentes Couronnes, pays, coutumes, langues et nations (Winkelbauer). En dehors du souverain, de l'aristocratie et de la bureaucratie loyales et de la „disciplination” forcée, le baroque représente la dernière tentative de former la conscience d'Etat commune, et cela sur la base de la confession catholique obligée. La dévotion baroque et la culture baroque représentent des instruments efficaces de cet effort vers „l'union”. L'Eglise a la charge non seulement de l'éducation religieuse, mais aussi celle de l'inculcation de l'appartenance à l'Eglise et à l'Etat des Habsbourg comme première valeur vitale. La méthode la plus efficace de cette éducation étaient peut-être les fêtes et solennités organisées avec une grande fréquence et comportant l'office divin et, aux occasions particulières, le cortège solennel. La mise en scène unifiée des solennités à l'occasion des fêtes du calendrier catholique, des événements importants au sein de la maison régnante ou des succès remportés aux champs de bataille met en oeuvre tous les moyens et

tous les niveaux du style baroque pour impressionner l'assistance. Cette culture de fêtes devait présenter et démontrer l'harmonie sociale couronnée par le pouvoir du souverain juste. Au 18e siècle, cependant, la mentalité et la splendeur impressionnante du baroque se trouvent confrontées avec l'état vraiment catastrophique de la société en crise et ne sont plus qu'un trompe-l'oeil. Les crises politiques et économiques du 18e siècle aboutissent à la chute du baroque et au retour de l'illusion à la réalité. Le régime politique doit en tirer des conséquences. Si l'édification de l'absolutisme jusqu'à sa forme baroque avait coûté un siècle d'efforts, la chute du baroque et le triomphe des Lumières se réalisa dans un temps relativement court.

Dans la partie finale de l'étude, l'auteur présente Bohuslav Balbín, S. J., comme un critique de la pratique gouvernementale de l'époque postérieure à la Montagne-Blanche et comme un philosophe politique réunissant dans sa pensée la défense de la nation, de la langue et de l'Etat tchèques tant avec la tradition historique qu'avec la pensée politique des premières Lumières. Sa pensée vise à détromper l'illusion baroque et à parvenir au regard démystifié des Lumières.